

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА**

**Кафедра української мови, літератури
та методики навчання**

**СВІТ ДИТИНСТВА У ТВОРАХ Б. ГРІНЧЕНКА ТА В. ВИННИЧЕНКА:
ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ І МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТИ**

Магістерська робота

зі спеціальності 014 Середня освіта

(Українська мова і література)

студентки 61-2 У групи

Навчально-наукового інституту

філології та історії

Песяк Інни Ігорівни

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук,

доцент

Гоголь Наталія Валеріївна

Глухів – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТУ ДИТИНСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.....	10
1.1. Еволюція української дитячої літератури.....	10
1.2. Образи дітей в українській малій прозі кін. ХІХ – поч. ХХ ст.....	24
1.3. Особливості творчого методу Б. Грінченка та В. Винниченка.....	31
Висновки до розділу 1.....	41
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ ТВОРІВ ПРО ДІТЕЙ Б. ГРІНЧЕНКА ТА В. ВИННИЧЕНКА.....	43
2.1. Світ дитячої душі у творчості Б. Грінченка.....	43
2.2. Особливості дитячої свідомості у малій прозі В. Винниченка.....	54
Висновки до розділу 2.....	66
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТВОРІВ ПРО ДІТЕЙ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ.....	68
3.1. Психологічні особливості сприймання здобувачами освіти творів про дітей.....	68
3.2. Сучасний стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці.....	76
3.3. Методичні рекомендації до вивчення творів про дітей на уроці української літератури.....	88
Висновки до розділу 3.....	100
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	105
ДОДАТКИ.....	112

ВСТУП

Актуальність теми. Українська класична література – різножанрова і різнотематична. Серед об'єму тем, які художньо інтерпретують письменники, важлива роль належить творам для дітей і про дітей. Адже проблема становлення особистості в дитинстві була предметом зацікавлення багатьох відомих майстрів художнього слова. Вони, використовуючи уяву та фантазію, розкривали найпотаємніше, виокремлюючи в той же час суто індивідуальне, національне, загальнолюдське в кожній особистості.

Основи теорії літератури для дітей та юнацтва, методології її осмислення студіюють У. Гнідець, Н. Марченко, Л. Мацевко-Бекерська, О. Папуша, М. Славова. Науковці різнобічно підходять до потрактування літератури для дітей: аналізують їх в соціокультурному контексті, розкривають дискурс дитинства, створюють концепцію юного героя і, відповідно, читача.

Науковці в галузі дитячої літератури В. Кизилова, В. Костюченко, Л. Овдійчук, Н. Резніченко, Б. Салюк, С. Славова обґрунтовують зміст поняття «дитяча література», окреслюють причини її зародження, визначають характерні жанрові ознаки літератури про дітей. Надзвичайно важливими і ґрунтовними для магістерського дослідження є наукові напрацювання дослідниці дитячої літератури Н. Богданець-Білокаленко, яка присвятила низку теоретичних розвідок питанням становлення української дитячої літератури, її періодизації, особливостям, аналізу творчих набутоків відомих українських письменників у галузі дитячої літератури, спираючись на власні напрацювання обґрунтувала зміст дефініції «дитяча література».

Відомі літературознавці І. Бойцун, П. Лещенко, Л. Маляренко, Г. Паперна, О. Перетята, Ф. Погребенник, І. Проценко, М. Тараненко, Б. Шалагінов досліджують дитячі твори кінця XIX – початку XX століть таких письменників, як Н. Забіла, М. Коцюбинський, В. Стефаник, М. Трублаїні, Леся Українка, І. Франко, С. Черкасенко та інших.

Про дітей, серед інших письменників, писали Б. Грінченко та В. Винниченко. Переважна більшість їхніх творів репрезентує життя дітей із бідних родин, знедолених бідняків, на долю яких, незважаючи на їхній юний вік, уже випало багато життєвих випробувань.

Інтерес до вивчення творчості Б. Грінченка значно поживався на початку ХХ століття. З'явилися вагомі публікації (Н. Антонєць, М. Веркалець, Н. Дічек, А. Животенко-Піанків, В. Мосіяшенко, О. Неживий, П. Охріменко, А. Погрібний, М. Стельмахович, П. Хропкко, В. Яременко), в яких автори розкривають постать митця як педагога, реформатора української педагогіки, аналізують його просвітницькі та художні твори, розкривають його постать як вчителя, патріота і гуманіста. Різноманітно представлено аналіз спадщини Б. Грінченка у ґрунтовних монографіях А. Погрібного «Борис Грінченко. Нариси життя і творчості» та «Борис Грінченко у літературному русі кінця ХІХ – початку ХХ сторіччя». Однак дослідники здебільшого звертали увагу на ідейну спрямованість, тематику, жанри та образну систему художніх творів митця.

Творчість В. Винниченка теж є об'єктом наукового зацікавлення провідних літературознавців і критиків. Вони доводять різнобічність творчого обдарування письменника, розкривають його політичні уподобання та переконання, аналізують прозову і драматичну спадщину, зазначаючи її актуальність для сьогодення.

Твори про дітей і для дітей Б. Грінченка і В. Винниченка на сьогодні посідають не останнє місце в науковому дискурсі. Їх різноаспектно досліджують: Н. Заверталюк (риси екзистенціалізму в літературній спадщині), В. Марко, С. Михида (психологічні аспекти оповідань), В. Панченко (автобіографізм творів), А. Гурбанська, В. Дмитрук, Н. Задорожна, О. Чепурко (змістоформотворчі аспекти творчості, роль і місце наратора, мовний аспект). Отже, діапазон досліджень, присвячених творам про дітей Б. Грінченка і В. Винниченка широкий, проте дослідники

спорадично підходили до розкриття конкретних аспектів текстів. А це, в свою чергу, й зумовило вибір теми магістерського дослідження.

Мета магістерської роботи – розкрити художній світ дитинства у творах Б. Грінченка і В. Винниченка.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних **завдань**:

- простежити хронологію розвитку української дитячої літератури;
- охарактеризувати дитячі персонажі в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ століття;
- окреслити риси письменницького стилю Б. Грінченка і В. Винниченка;
- проаналізувати найвідоміші твори про дітей Б. Грінченка і В. Винниченка;
- здійснити аналіз навчально-методичних джерел із проблеми вивчення творчості митців у 5 класі НУШ;
- розробити методичні рекомендації вчителям-словесникам із вивчення оповідань Б. Грінченка «Украла» та В. Винниченка «Федько-халамидник».

Об'єктом дослідження є твори про дітей та дитинство Б. Грінченка і В. Винниченка та освітній процес з української літератури в сучасній школі.

Предметом магістерської роботи є особливості вивчення оповідань «Украла» Б. Грінченка та «Федько-халамидник» В. Винниченка в 5 класі закладів загальної середньої освіти.

У роботі на різних етапах були застосовані такі **методи дослідження**:

1. літературознавчі: описовий (з метою рецепції наукової літератури з теми дослідження); культурно-історичний (для виявлення особливостей становлення і розвитку літератури про дітей); біографічний (для з'ясування автобіографічних моментів у творах), герменевтичний (для дослідження й інтерпретації художнього тексту). Також у роботі використано елементи проблемно-тематичного й контекстуального аналізів.

2. загальнонаукові: аналіз літературознавчих, науково-методичних праць, навчальних програм, шкільних підручників з української літератури,

сайтів інтернету з досліджуваної проблеми; узагальнення матеріалу для визначення теоретичних засад дослідження та педагогічного досвіду з означуваної проблеми; метод теоретичного моделювання (застосовано для визначення предмета, об'єкта дослідження).

Теоретико-методологічною основою дослідження є історико-літературні та критичні дослідження вчених (Н. Мафтин, Р. Мовчан, А. Печарський, С. Пінчук, Т. Ткаченко, Р. Федорів), що висвітлюють художні репрезентативи творчості Б. Грінченка і В. Винниченка, напрацювання методистів і педагогів із проблеми вивчення епічних творів у закладах загальної середньої освіти (Н. Волошина, О. Куцевол, О. Лілік, А. Лісовський, А. Ситченко, Г. Токмань).

Наукова новизна одержаних результатів. У магістерській роботі узагальнено і доповнено відомості про художні особливості творчості Б. Грінченка та В. Винниченка та специфіку вивчення оповідань «Федько-халамидник» та «Украла» на уроках української літератури в 5 класі НУШ; здійснено аналіз проблеми магістерського дослідження в шкільній практиці; розроблено власні методичні рекомендації до вивчення оповідань Б. Грінченка «Украла» та В. Винниченка «Федько-халамидник» у 5 класі сучасної школи.

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в тому, що її наукові результати можуть бути застосовані для комплексного дослідження літератури для дітей і про дітей, особливостей її вивчення в новій українській школі.

Практичне значення дослідження. Сформульовані положення, висновки магістерської роботи та розроблені в ній методичні рекомендації можуть бути використані вчителями-практиками закладів загальної середньої освіти під час підготовки і проведення уроків української літератури в 5 класі, викладачами закладів вищої освіти у процесі читання нормативного курсу «Історія української літератури» і спецкурсів для студентів

спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і література), здобувачами вищої освіти для написання курсових, кваліфікаційних робіт.

Апробація результатів дослідження. Результати наукового дослідження обговорювалися на п'яти науково-практичних конференціях, а саме: Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні (17–18 лютого 2022 р., м. Глухів), V Всеукраїнська студентсько-викладацька науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (16-17 лютого 2023 р., м. Глухів), VI Всеукраїнська студентсько-викладацька науково-практична конференція «Мова і література у проекції різних наукових парадигм» (18 квітня 2023 р., м. Полтава), Всеукраїнська студентська науково-практична конференції «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики» (11-12 травня, м. Умань), Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Арватівські читання – 2023», присвячена 95-річчю від дня народження академіка Ф. С. Арвата, (17 травня, 2023 р., м. Ніжин).

За результатами наукового дослідження опубліковано двоє тез конференцій:

1. Песяк І. І. Проблема плинності життя і щастя в новелі В. Винниченка «Момент»» (Глухівські читання – 2022. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук : Збірник матеріалів XII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / За заг. ред. А.С. Полякова. Глухів, 2022. 593 с. С. 299–301.

2. Песяк І. І. Музичні інтерпретації творів Г. Сковороди. Круглий стіл «Сковородинівськими шляхами Сковородинівські читання (до 300 річчя з дня народження Григорія Савича Сковороди) : збірник наукових праць / за заг. ред. О. А. Чумаченко. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2022. 124 с. С. 83–86.

Результати наукового дослідження обговорювалися на п'яти науково-практичних конференціях, а саме: Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні (17–18 лютого 2022 р., м. Глухів), V Всеукраїнська студентсько-викладацька науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (16-17 лютого 2023 р., м. Глухів), VI Всеукраїнська студентсько-викладацька науково-практична конференція «Мова і література у проекції різних наукових парадигм» (18 квітня 2023 р., м. Полтава), Всеукраїнська студентська науково-практична конференції «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики» (11-12 травня, м. Умань), Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Арватівські читання – 2023», присвячена 95-річчю від дня народження академіка Ф. С. Арвата, (17 травня, 2023 р., м. Ніжин).

За результатами наукового дослідження опубліковано двоє тез конференцій:

3. Песяк І. І. Проблема плинності життя і щастя в новелі В. Винниченка «Момент»» (Глухівські читання – 2022. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук : Збірник матеріалів XII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / За заг. ред. А.С. Полякова. Глухів, 2022. 593 с. С. 299–301.

4. Песяк І. І. Музичні інтерпретації творів Г. Сковороди. Круглий стіл «Сковородинівськими шляхами Сковородинівські читання (до 300 річчя з дня народження Григорія Савича Сковороди) : збірник наукових праць / за заг. ред. О. А. Чумаченко. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2022. 124 с. С. 83–86.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 128 сторінок, із них основного тексту – 111 сторінки.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету й завдання магістерської роботи, окреслено загальнонаукові та власне літературознавчі методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне й практичне значення результатів роботи, подано відомості про апробацію її результатів.

У першому розділі «Теоретичні засади проблеми дослідження світу дитинства в українській літературі кін. XIX – поч. XX ст.» визначено особливості функціонування літератури про дітей, з'ясовано її основні риси; проаналізовано відомі зразки українського письменства, де головними персонажами є діти; досліджено світоглядні засади, жанрову та ідейно-тематичну своєрідність творчості Б. Грінченка і В. Винниченка.

У другому розділі «Особливості поетики творів про дітей Б. Грінченка та В. Винниченка» проаналізовано творчу спадщину митців, їхні твори, присвячені життєвій долі дітей.

У третьому розділі «Методика вивчення творів про дітей на уроках української літератури в сучасній школі» проаналізовано чинні шкільні програми, підручники й навчально-методичні посібники з української літератури в аспекті досліджуваної проблеми, з'ясовано особливості вивчення оповідань про дітей на уроках української літератури в середніх класах школи, подано методичні рекомендації до вивчення оповідань «Украла» Б. Грінченка і «Федько-халамидник» В. Винниченка в 5 класі.

Висновки узагальнюють основні результати дослідження.

У списку використаних джерел подано 72 позиції використаної літератури.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТУ ДИТИНСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

1.1. Еволюція української дитячої літератури

З-поміж текстів для юнацького і дорослого прочитання особлива роль належить дитячій літературі, твори якої скомпоновані з урахуванням вікових і психологічних особливостей дитячого віку. Відтак у сучасному науковому дискурсі актуалізується зацікавленість учених потрактуванням такої галузі як дитяча література.

Зупинимося на потрактуванні даної терміносполуки в різних довідникових джерелах. Адже на сьогодні в літературознавчій науці не існує одностайного підходу до окреслення змісту дефініцій «дитяча література», «література для дітей і юнацтва», «дитяче читання», «дитяча творчість». Виникнення дискусії щодо термінологічного унормування розпочалося визначення Л. Киличенко, яка у посібнику «Українська дитяча література» подала власне значення поняття «дитяча література», сформувавши його як, «література, що відповідає рівневі дитячих знань, їхньому життєвому досвіду, психологічному розвитку, має відповідну тематику й технічне оформлення» [36]. Як бачимо, поза увагою авторки не залишилася жодна жанрова особливість даної літератури.

Укладач «Літературознавчої енциклопедії» Ю. Ковалів чітко розмежовує два поняття – «дитяча література» і «література для дітей». Він говорить, що дитяча література – це усна і писемна словесність, творена дітьми. До неї належать різноманітні фольклорні жанри, пов'язані з грою. У зміст даного поняття літературознавець уводить перші спроби юних письменників-початківців віршувати (поетичні, прозові, драматичні твори), що були надруковані в періодичних виданнях, розрахованих на дитячу читацьку аудиторію [45].

Будучи одностайною із ученим, В. Кизилова указує на те, що

різnobічність наукового тлумачення низки майже однакових понять пов'язана з тим, що всі вони є частинами однієї метасистеми, і, відповідно, постійно взаємодіють і взаємозбагачуються [33].

У «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства» поняття «дитяча література» по трактовано як «художні, наукові, науково-популярні твори, які написані для дітей. Найчастіше в це поняття включаються твори «дорослої» літератури, що назавжди ввійшли в коло дитячого читання» [47, с. 149].

Дослідниця У. Вовк детальну увагу приділяє виокремленню жанрових особливостей дитячої літератури, наголошуючи на ігрових, пригодницьких, пізнавальних та дидактичних принципах, переплетінні реального і фантастичного, ідейному спрямуванню творів.

Б. Качак наголошує на двозначності терміна «дитяча література». Так, у вузькому значенні – це література, яку створили самі діти, а в широкому – художні твори, що написані письменниками для дітей різного віку [32].

До проблеми унормування терміносполуки «дитяча література» зверталася у теоретичних статтях і дисертаційному дослідженні О. Папуша. Її потрактування поняття є, на нашу думку, більш конкретизованим і стосується аналізу тієї літератури, яку можуть прочитати, усвідомити, зрозуміти і проаналізувати якраз діти. Так, вона говорить, що «дитяча література – це «певна сукупність літературних творів, написаних або прилаштованих для дітей із цілком певною метою: звертатися до дитячої уяви, емоцій та почуттів, впливати на дитячі пізнавальні здібності, розвивати смаки та вподобання, розважати людину» [61, с. 23]. Як бачимо, науковець апелює до розважальної та виховної функції таких творів, оскільки формування будь-якої особистості розпочинається з дитячих років і відбувається, крім інших чинників, під впливом різножанрових художніх творів.

О. Папуша зазначає, що дефініція «дитяча література» є складною і дискусійною вже з моменту її появи, оскільки вона виникає і функціонує на

перетині трьох уявлень:

- погляди на дитячий твір і ставлення до нього (виникає як творчий продукт діяльності особистості);
- творчий процес дитячого читання (тісна взаємодія реципієнта з художнім твором – читання, слухання, перечитування, переказування, доповнення та ін.);
- будь-яка дитяча книга (конкретний твір, що має канонізовану форму і є одним із способів пізнання оточуючого світу) [60, с. 179].

Таким чином, твори, написані для дитячої аудиторії, є складовою частиною всієї літератури, вони мають подвійну спрямованість, що і є причиною активної зацікавленості літературознавців.

Це та література, що створена спеціально для дитячого прочитання і вирізняється з-поміж художніх текстів властивими їй ознаками:

- проста, доступна мова творів;
- відповідність тематики віковій групі читачів;
- невеликий обсяг, із обов'язковим додатком до його основного змісту ілюстративного матеріалу;
- велика кількість діалогів і дій.

Причини популярності дитячої літератури, на нашу думку, є такими: тісний зв'язок із фольклором; запозичення сюжетів, образів, мотивів із інших жанрів; оперування багатьма часовими рівнями; врахування вікових та психологічних особливостей реципієнтів; наявність гумору, який виконує соціальну функцію; естетичність; фантазійність.

В. Кизилова виокремлює види дитячої літератури, враховуючи основні функції книги в житті дитини та її різновиди. В залежності від цього науковець виділяє науково-пізнавальну літературу (шкільні підручники, посібники, словники, довідники, енциклопедії), етичну літературу, яка формує низку морально-етичних цінностей (повісті, оповідання, вірші, поеми), розважальну літературу [35, с. 9].

Значно складніше класифікувати дитячу літературу за родами і

жанрами, оскільки вона репрезентована практично всіма родами, але значно модифікованими жанрами. Традиційні жанри (роман, повість, оповідання, поема, комедія, трагедія тощо), потрапляючи в сферу дитячого застосування, зазнають значних метаморфоз. Наприклад, особливості казки, проникаючи в поезику інших жанрів, сприяють появі різноманітних жанрових модифікацій – повість-казка, новела-казка, поема-казка, в яких «дорослий» і «дитячий» плани починають взаємодіяти, утворюючи нерозривну діалогічну єдність. Відповідно епічні твори на історичну та морально-етичну тематику поглинають тенденції класичної повісті про дитинство.

У процесі дослідження становлення і розвитку дитячої літератури вагоме значення має періодизація, яка дозволяє відстежити етапи її розвитку і функціонування та окреслити закономірності розвитку. Перші спроби розглянути дитячу літературу як певний підсумок тисячолітнього становлення здійснив учений-літературознавець Ф. Сетін, який виокремив такі періоди:

1. Формування давньоруської літератури для дітей (IX–XVII століття).
2. Розвиток дитячої літератури в XVIII столітті.
3. Дитяча література (XIX століття).
4. Дитяча література (кінець XIX – початок XX століття).

Існують інші наукові класифікації, відповідно до яких процес формування дитячої літератури як самостійного явища розпочався з XVIII століття. Проблемі періодизація присвятили власні наукові розвідки Н. Богданець-Білокаленко, Б. Гошовський, Л. Кіліченко, В. Костюченко, Б. Шалагінов та ін. На початку 1990-х років була запропонована періодизація української дитячої літератури Н. Дзюбишина-Мельник [26], яка відтворює всі аспекти розвитку літературного процесу, в якому функціонувала дитяча література, а також комплексно поєднує інші події (історико-політичні, суспільні та літературні) на території України, що безпосередньо наклали відбиток на її розвиток.

Більш ґрунтовно та доказово, спираючись на політичні та ідеологічні обставини, суспільні та культурні тенденції, доповнила та пояснила запропоновану періодизацію науковець Н. Богданець-Білокаленко [5; 6]. До проаналізованої класифікації вона додала ще один період – сучасний – від 90-х років ХХ ст. – до поч. ХХІ ст., в який заявляють про себе нові письменники. Вона вказує на урбаністичне спрямування художніх творів, актуальність окреслених питань, зазначає, що сучасних героїв «читач може мати за взірці поведінки, позитивних принципів життя» [7, с.41].

Спираючись на періодизацію розвитку дитячої літератури, обґрунтовану Н. Богданець-Білокаленко [5; 6; 7], та її наукові напрацювання зробимо огляд особливостей розвитку дитячої літератури на кожному етапі.

Поява читацької аудиторії на Русі була пов'язана з утворенням Давньоруської держави і запровадженням християнської віри. Перші поціновувачі літератури з'явилися шляхом навчання грамоти, зокрема читання вголос та вивчення напам'ять різноманітних релігійних текстів, або через вдумливе читання книжок. Князь Володимир, прийнявши хрещення, одним із важливих аспектів діяльності вважав розповсюдження книжкового навчання, прилучення до читання дітей різних вікових груп.

Перші відомості про дитяче читання були датовані кінцем Х – початком ХІ століття. Така інформація міститься в «Сказанні про Бориса і Гліба», у якому розповідається про зацікавлення синів Володимира Великого книжками. В «Ізборнику Святослава», створеному в 1076 р. для чернігівського князя Святослава Ярославича, містяться практичні поради про те, як треба формувати навички читання; чітко вказується про неквапливість процесу пізнання змісту художнього твору, рекомендується заглиблюватися в зміст речень і слів, тричі повертатися до попереднього розділу.

Релігійно-морального спрямування набував процес читання в Давній Русі, оскільки він уважався засобом порятунку душі, обов'язковою умовою праведного життя людини. У часи Ярослава Мудрого, який став засновником при Софійському соборі в Києві школи та бібліотеки, в м. Новгороді –

народного училища на 300 дітей, процес прилучення до читання розпочинався з 6–7 років. На формування читання та виникнення інтересу до даного процесу серед дітей вагомий вплив мали пам'ятки духовної культури, що з'явилися продовж XI–XVII ст. (Біблія, Євангеліє, Життя Святих, Псалтир, літописи тощо). Вони були доступні та відомі багатьом освіченим людям, зокрема й дітям, та належали до кола дитячого читання.

Як указує Н. Богданець-Білоskalенко, у другій половині XIII–XV ст. у зв'язку з монголо-татарською навалою і втратою Києвом торговельного впливу й культурного значення як центру України-Русі розвиток окремих сфер культури призупинився. У зв'язку з цим розвиток книжкової справи в Україні почав занепадати, перебуваючи в досить важкому становищі. Основними популярними літературними жанрами цього періоду були казки, легенди, новели, притчі, прислів'я та приказки.

Із середини XV ст. в українському книговиданні відзначаються суттєві зрушення, що були пов'язані з виникненням книгодрукарства. Після приєднання українських земель до князівства Литовського починають розвиватися початкові школи при церквах і монастирях, де навчали читання та письма.

У другій половині XV століття з'являється потреба у грамотних людях з метою керування Московською державою, яка об'єднала князівства й землі. Постає мета – зробити процес читання більш доступним і привабливим. Отже, започаткування дитячої літератури було пов'язане з освітніми потребами. З'являються перші твори для дітей, здійснюються спроби їх осмислити, поширюються висловлювання про мету, завдання та особливості книжок для дітей. Наприклад, у 1491 році укладач однієї з перших рукописних граматик Дмитро Герасимов дитячу книжку порівняв із материнським молоком. Укладач першої друкованої книги для дітей – «Букваря» (1574) Іван Федоров називав грамоту «медом для душі», найкращою прикрасою підлітка і юнака. У дитячій літературі цього періоду відбувається зародження педагогічних підходів до процесу читання. Перші

друковані книжки для дітей мали велике значення для розвитку дитячої педагогіки, а читання полягало у формуванні зацікавленості до книжок, урахуванні особливостей та можливостей дитини сприймати текст.

У XVI–XVII ст. значно збільшується кількість читачів. Цей період вважається «абетковим» етапом, основна мета якого – навчити дітей читати та сприяти їх зацікавленості цим процесом. Із цією метою використовувалися різні книги: азбуки, букварі, збуковники, граматики, які мали релігійний зміст. У цей час різні питання освіти набувають значної актуальності. У 1576 р. князь Костянтин-Василь Острозький відкрив у своєму маєтку перший православний колегіум, а в 1586 р. у Львові було створено першу братську школу, у 1661 році – засновано перший в Україні університет. У 1632 р. в Києві відкрито Києво-Братську колегію, яка згодом набула статусу академії. Важливим складником навчальних закладів стали бібліотеки. У цей період розвивається друкарська справа, у якій найбільший попит мали книги релігійного спрямування.

XVII–XVIII ст. характеризується зародженням і розповсюдженням навчально-просвітницької літератури, зокрема художніх та науково-пізнавальних творів; функціонує література, в основі якої – діалог із дитиною-читачем, з його дитячим «Я». У цей час починають активно друкуватися книги для дітей молодшого віку: на першому етапі навчання – азбуки-книги для читання, на другому – азбуки-прописи. У кінці XVII ст. учні мають можливість користуватися художніми багатствами бібліотек, хоча їх було ще недостатньо. Отже, на цьому етапі формується первинне уявлення про педагогічні засади дитячого читання, в основі яких – виховання молодого покоління, навчання його читанню й письму. У цей період обґрунтовується потреба ознайомити дітей із найкращою вітчизняною та світовою літературою, пробудити в них інтерес до книги, до читання як головного джерела знань та самоосвіти.

У XVIII ст. у дітей виникає непереборне бажання й значні потреби до прочитання книжок на громадянську тематику, літератури, що охоплює різні

сфери і галузі життя, до усвідомлення важливості процесу самоосвіти. Юні реципієнти починають цікавитися не лише літературою просвітницького спрямування, а й іншими жанрами: казками, романами, байками, міфами. Саме з XVIII ст., дитяча література починає розглядатися як самостійне явище.

До того ж у цей період відбулися помітні зміни в змісті і цільовому спрямуванні дитячих книжок. Імперська держава потребувала освічених людей, які були б здатні використовувати свої знання на практиці в різних життєвих сферах: будівництві, технології виробництва, виробництва нової зброї та ін. Ураховуючи такі потреби головний акцент було зроблено на книжки із математики, механіки, геодезії та інших прикладних наук не тільки для дорослого населення, але й для юнаків і дітей. Граматика виконувала допоміжну роль, адже її головним завданням було навчити молодь практично викладати отримані необхідні науково-технічні знання. У той період у написанні творів для дітей беруть участь відомі вчені, письменники, політичні та державні діячі, спостерігається зародження дитячої журналістики. Бібліотека стає важливим складником навчального закладу і, водночас, самостійною установою, мета якої – всіляко сприяти розвитку освіти, науки та економіки. Тому основним завданням бібліотеки було не лише збирати й зберігати книжкові видання, але передусім видавати їх дітям для читання, робити бібліотечні фонди доступними для широкого кола читачів, що постійно збільшувалося.

Перша половина XIX століття характеризувалася бурхливими зовнішньо- та внутрішньополітичними історичними подіями. На цьому етапі були досягнуті значні успіхи в розвитку науки, літератури, мистецтва, освіти. Наприклад було сформовано шість навчальних округів, створено повітові гімназії, парафіяльні училища та ліцеї. У цей час в Україні було відкрито в Одесі 19 гімназій, 2 – у Харкові й Києві, Чернігові, Полтаві, Ніжині, Катеринославі та інших містах. 1820 рік – час заснування Гімназії вищих наук у Ніжині. Відкриваються університети в Харкові (1805), Києві (1834).

Проте зародження й формування капіталістичних відносин, криза феодално-кріпосницької системи, поразка в Кримській війні, а також активізація визвольного руху сприяли низці важливих реформ, зокрема скасування кріпосного права (1861 р.), що сприяло реформам в освітньо-культурній сфері [39, с. 50].

Усередині XIX – кінці XIX століття, як зазначає дослідниця Н. Богданець-Білокаленко, з'являються в Західній Україні читанки Маркіяна Шашкевича та створюються букварі для недільних шкіл у Східній Україні. Важливу роль у розвитку дитячої літератури в цей період відіграли такі письменники, як Катря Гриневичева, Віра Лебедова, Сидір Воробкевич, Іван Франко, Марко Черемшина, Юрій Федькович, Уляна Кравченко, Яків Щоголів, Марко Вовчок, Олена Пчілка, Леонід Глібов, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Грицько Григоренко. У їхніх різножанрових творах художньо інтерпретується національно-патріотична тематика, зображується ідилія життя в українському селі (твори Т. Шевченка, Л. Глібова та ін.), описуються забави і розваги сільських дітлахів, порушується низка морально-етичних проблем [7].

Науковиця доводить, що наступний період – це початок XX століття, час, коли відбувається зміна поглядів на дитячу літературу українськими письменниками, усвідомлення її призначення не лише як дидактичного засобу навчання чи повчання, а насамперед як одного з видів мистецтва. На їх думку, художній твір – це джерело естетично-емоційних переживань, а не лише засіб виховання. Отже, простежується утвердження нових властивостей художнього відображення. Розвитку дитячої літератури сприяли такі письменники: Олександр Олесь, Іван Липа, Юрій Будяк, Володимир Винниченко, Дніпрова Чайка, Марійка Підгірянка, Богдан Лепкий, Степан Васильченко, Катерина Перелісна, Іван Крип'якевич, Володимира Жуковецька, Іванна Блажкевич, Роман Завадович, Антін Лотоцький, Юрій Шкрумеляк. Письменники-педагоги висувають нові вимоги до текстів дитячої літератури та до дитячих часописів. У Західній Україні активно

видається дитяча періодика, одним із найвідоміших журналів того періоду був «Дзвінок». У Східній Україні, території якої поневолені Російською державою, існувала проблема щодо видання та поширення дитячих книжок і журналів українською мовою. У Центральній та Східній Україні був лише один українськомовний часопис «Молода Україна», редактором якого була Олена Пчілка, яка видавала його власним коштом. Цей журнал друкувався і поширювався в Києві з 1908 до 1914 року. Він мав важливе значення у розвитку дитячої літератури. Олена Пчілка зазначала, що постійних передплатників не було, оскільки населення боялося переслідувань та гонінь за передплату українськомовного журналу [39, с. 42]. У часописі українська письменниця друкувала багато своїх дитячих творів: оповідання, казки, розповіді, вірші, баєчки тощо.

Наступний період, що охоплює 30-ті – 50-ті роки ХХ століття, був пов'язаний із зміцненням тоталітарної системи в радянській державі, що вплинуло на функціонування всіх сфер життя, зокрема й літературу. У цей період активно працюють над написанням дитячих творів Наталія Забіла, Олександр Копиленко, Микола Трублаїні, Оксана Іваненко, Павло Глазовий, Грицько Бойко, Платон Воронько, Андрій Малишко, Галина Демченко, Лариса Письменна, Іван Сенченко, Юрій Старостенко, Петро Панч, Михайло Стельмах.

Цікавими, на нашу думку, є наукові напрацювання Н. Богданець-Білокаленко про те, що у другій половині 1920-х років починається активна дискусія щодо функціонування і жанрових особливостей казки. У 1923 році виходить стаття Е. Яновської «Сказка как фактор классового воспитания», у якій авторка відповідно до революційно-класових позицій розкритикувала жанр казки, яка, на її думку, завдає шкоди вихованню дітей, формує страх перед природними явищами, сприяє спотвореному уявленню про довкілля, стає перешкодою у формуванні класової свідомості в дітлахів. Серед українських письменників не знайшлося жодного, хто б опозиціонував таку думку. Лише професор Олександр Попів науково підійшов до захисту жанру

казки і вирішив видати казки Г. Х. Андерсена українською мовою. Були залучені до перекладацької діяльності найкращі педагоги того часу, адже відбувався ретельний відбір казок та їх професійне редагування. У 1929 році приватне видавництво «Космос» опублікувало українською мовою казки Андерсена у двох томах. Проте представники комуністичної ідеології виступили проти О. Попова, а його видання було визнано шкідливим і ворожим для суспільства. Професора позбавили посади директора. У 1930 році О. Попів у відповідь надрукував статтю «Дитяча література на переломі», у якій здійснив обґрунтування «шкідливості казки», розкритикував казкарів. Позиція вченого була розкритикована в пресі, оскільки політичні обставини вже змінилися [7].

У 1934 році цілковито перемагає більшовицька ідеологія, «вороги народу» були розгромлені, з різними літературними течіями було «покінчено». У цьому ж році відбулася Всеукраїнська партійна нарада, одним із важливих питань якої було функціонування і розвиток дитячої літератури. Олександр Попів і група авторитетних осіб були репресовані. Як наслідок зібрання було проголошено реабілітацію казки, проте в межах радянської ідеології. На заклик представників тогочасної влади «Писати казки!» активно долучилися Наталія Забіла й Оксана Іваненко. Проте тоталітарна система суттєво вплинула на психологію письменників, оскільки вони змушені були творити, будучи затисненими в сталінські лещата. Відтак література того часу була обмеженою, бо митці не могли вибирати тематику, сюжети, образи. Відповідно казка як жанр теж була заідеологізованою. Тогочасна дійсність намагалася створити ідеальну позитивну «советську» людину в літературних дитячих творах. З 1938 року вимога навчання російською мовою стала загальнообов'язковою. Дітей почали насильно відлучали від української культури, що впливало на виховання «советского человека». У таких умовах українським письменникам було важко писати дитячі твори. Наприкінці 1930-х років тоталітарний режим знищив цілу плеяду української інтелігенції: Юрія Будяка, Дмитра Фальківського, Гната

Хоткевича, Михайля Семенка та ін., а їхні твори були вилучені зі шкільних програм. Підручники в цей період були заідеологізованими, збідненими жанрово, постійно нав'язувалася русифікація та денаціоналізація українських дітей.

Воєнні реалії та тогочасна ідеологія наклали відбиток на тематику дитячих творів багатьох письменників. В основі сюжету – розповіді про воєнні події, образи дітей-розвідників, ненависть і презирство до окупантів тощо. Наскрізною стає тема захисту країни, участь дітей у боротьбі з фашистськими загарбниками, героїзм і моральна стійкість (дитячі твори О. Донченка, О. Копиленка, В. Бичка, Ю. Яновського, О. Іваненко, Ю. Збанацького, І. Багмута). Відповідно до ідеології панівне місце у дитячих творах відводилося вождю – образу Сталіна. В усіх тогочасних чинних читанках для початкових класів (Н. Забіли, Є. Городецької, Т. Горбунцової, М. Пригари та ін.) вивчення літератури розпочиналося з поетичних творів, основною метою яких було прославлення ідеологічної постаті. Після смерті Сталіна постає інший образ, який починає оспівуватися в дитячих творах, – це Москва. Таким чином, Н. Богданець-Білоskalенко аналізує цей етап як несприятливий для повного репрезентування творчих уподобань письменників-представників даного періоду, наголошує на тих суб'єктивних обставинах, що значно гальмували розвиток літератури і обмежували ідейно-тематичне спрямування творчості митців.

Наступний період розвитку дитячої літератури охоплює 60-ті – 90-ті роки ХХ століття. Вони були пов'язані з «хрущовською відлигою». Основними представниками того часу стали Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Тамара Коломієць, Ігор Калинець, Євген Гуцало, Дмитро Павличко, Віктор Близнець, Григорій Тютюнник, Василь Чухліб, Олександр Зима, Дмитро Білоус, Микола Сингаївський, Володимир Ладижець, Вадим Крищенко, Всеволод Нестайко, Анатолій Качан, Володимир Лучук, Дмитро Чередниченко, Галина Кирпа, Анатолій Костецький, Леонід Павленко, Ганна Чубач, Олесь Бердник, Ярослав

Стельмах, Ігор Січовик та багато інших письменників.

У цей період, як зауважує Н. Богданець-Білоskalенко, дещо послаблюється цензура, частково були реабілітовані імена та твори репресованих письменників. Поступово знімається «залізна» завіса між тогочасною радянською державою та європейською культурою. Вагоме значення в розвитку дитячої літератури відіграли «шістдесятники», які відійшли від радянських трафаретів. На цьому етапі з'являються дотепні твори Платона Воронька, Дмитра Білоуса, Ярослава Стельмаха, Грицька Бойка, Всеволода Нестайка, повість якого «Тореадори з Васюківки» є класичним твором дитячої літератури. Розвиває жанрову тематику в дитячій літературі Дмитро Павличко. У його творах простежуються філософські думки, які стимулюють читачів до роздумів, що вивільняє дитячу літературу від радянського клішемислення. Михайло Стельмах своїми творами наближає дітей до фольклорних джерел. Повість-казка «Земля світлячків» Віктора Близнеця про самоповагу, благородство, гідність стала одним із вагомих досягнень у дитячій літературі. Ця казка має символічне значення, адже в ній автор наголошує на тому, що добро є беззахисним, що те, що вартує найвищого пошанування, дуже легко руйнується в житті, і лише дух може перемогти злі сили.

Нове жанрове різноманіття простежується в творчості Миколи Вінграновського та Ліни Костенко. У їхніх дитячих творах можна помітити зв'язок з фольклором.

У 1990-х роках видаються збірки легенд Леоніда Павленка «Цвіт папороті» та Олеся Бердника «Серце матіоли». З'являються різноманітні абетки (Т. Коломієць, І. Малкович, Г. Чубач, І. Андрусак, І. Січовик та ін.). До дитини-читача в народному дусі звертаються Дмитро Чередниченко, Галина Кирпа, Ігор Калинець. Дмитро Чередниченко створив на початку 1990-х років підручник для читання в початковій школі – буквар «Материнка», який побудований на творах української культури, на тих народних джерелах, що були у забутті. Д. Чередниченко разом із дружиною

Г. Кирпою створив читанки для початкових класів «Ластівка», «Писанка», «Біла хата», «Зелена неділя», які були відзначені премією імені І. Огієнка [23, с. 13].

Українською перлиною сучасної літератури для дітей є поезія Анатолія Качана. Цікавими є створені ним поезії-фразеологізми, забавлянки, ігрові вірші, вірші-загадки («Журавель щипав щавель», «Лінивi вареники», «По дорозі їхав віз», «Чари ворожбита»).

Поезії Дмитра Білоуса та Ігоря Січовика є досить цікавими. У них описуються мовні скарби українського народу («Диво калинове», «Чари барвінкові»).

Не можна не відзначити творчий доробок Анатолія Костецького, Анатолія Камінчука, Вадима Бойка, Анатолія Качана, Василя Василяшка, Богдана Стельмаха, Ігоря Калинця, які збагатили тематикою дитячу літературу.

Кінець 1990-х років – початок ХХІ ст. є, на думку Н. Богданець-Білокаленко, сучасним періодом розвитку літератури для дітей, який збагачується новими письменницькими іменами. Дитячі твори набувають більш урбанізованого характеру й відповідають сучасним вимогам часу, щоб задовольнити читацькі запити сучасних читачів. Сучасні письменники намагаються створити для малих читачів науково-пізнавальну, пригодницьку, історичну, урбанізовану літературу. Варто згадати твори Надійки Гербіш («Мандрівка з Чарівним атласом»), Володимира Рутківського («Сторожова застава»), Олександра Гавроша («Різдвяна пригода ослика Хвостика»), Зірки Мензатюк («Гаємниця козацької шаблі», «Ангел Золоте волосся», «Дике літо в Криму»), Оксани Луцевської («Гаємниця старовинної скриньки»), Сергія Товстенка («Пін на прізвище Гвін»), Оксани Дорожовець («Старий будинок»), Івана Андрусяка («Стефа та її чакалка»), Лесі Ворониної («Гаємниця пурпурової планети»). Варто зауважити, що з'являються й інші імена сучасних письменників (Сашко Дерманський, Марія Морозенко, Оксана Луцевська, Оксана Кротюк, Галина Вдовиченко, Сергій

Пантюк, Наталка Поклад, Мар'яна Савка, Дзвінка Матіяш, Григорій Фалькович, Галина Малик) [7].

Отже, проаналізована нами періодизація, запропонована Н. Богданець-Білокаленко, є актуальною й сучасною, репрезентує історію становлення й розвитку української дитячої літератури в історичному та суспільно-політичному контекстах і становить важливий теоретичний пласт магістерської роботи.

1. 2. Образи дітей в українській малій прозі кін. XIX – поч. XX ст.

Зацікавлення дитинством, створення дитячих образів у художніх творах – це прерогатива літературної прози кінця XIX – початку XX століття. Простеживши хронологію виникнення і функціонування дитячої літератури, можемо сказати, що в давній українській літературі було помітно незацікавленість світом дитинства, створені образи дітей були схематичними, позбавленими чітких, конкретних рис. Вони були показані переважно як об'єкт виховання. У наступні періоди розвитку української літератури значно поживався інтерес до образів дітей, їхніх проблем, побуту, світобачення, характеру стосунків один із одним. Так, показовими в цьому сенсі стали відомі класичні твори: І. Нечуй-Левицький («Вітрогон», «Невинна»), І. Франко («Малий Мирон», «Грицева шкільна наука»), Панас Мирний («Морозенко», цикл «Як ведеться, так і живеться»), Б. Грінченко («Украла», «Кавуни», «Олеся»), М. Коцюбинський («Ялинка», «Харитя», «Маленький грішник», «Подарунок на іменини»).

Письменники звертають детальну увагу на створення дитячих образів, які постають бідними і знедоленими, позбавленими батьківської турботи і сімейного затишку, малозабезпеченими, інколи дітьми-сиротами. Інколи з'являлися образи дітей-учнів, які страждали від вчительської тиранії (І. Франко «Отець-гуморист»). Усі перелічені оповідання про дітей розраховані для дитячої читацької аудиторії, але їх ідейно-тематичне спрямування і проблематика засвідчують складність піднятих авторами

питань, їх заглиблення в соціально-історичні, суспільні, економічні обставини, що стають важелями в трагічній долі дітей.

Літературознавців, проаналізувавши зазначені твори, умовно поділяють їх на дві групи. До першої, більш чисельної, належать художні тексти, які розраховані для усіх реципієнтів – і дітей, і дорослих. У них письменники-класики розкривають місце і роль дитини в суспільстві, зазначають її походження, характеризують найближче оточення, стосунки з дорослими і ровесниками, аналізують світогляд. В окремих творах образ дитини набуває символічного значення. До таких творів належать оповідання Панаса Мирного «Морозенко», І. Франка «Малий Мирон», «Отець-гуморист», Б. Грінченка «Дзвоник», «Каторжна», «Палії», М. Коцюбинського «Подарунок на іменини» та інші.

До другої умовної групи відносяться твори виразного дидактичного спрямування, адресовані малому читачеві (Б. Грінченко «Олеся», «Кавуни», М. Коцюбинський «Харитя», «Ялинка» та інші). У творах, що відносяться до обох груп, спостерігається тяжіння до психологізації образу дитини, автори використовують елементи психологічного письма, а риси характеру і вчинки персонажів чітко підпорядковані з'ясуванню дидактичної ідеї.

Таким чином, письменники-класики в художніх творах II половини XIX століття висвітлювали проблему дитинства, акцентуючи увагу на дидактичному спрямуванні оповідань, обґрунтовуючи вплив історико-соціологічних та етнографічних аспектів на внутрішній світ дитини, її характер, специфіку сприйняття оточуючого світу, стосунки з людьми.

Письменники XX століття не тільки продовжують розвивати творчі напрацювання попередників, але й створюють новаторські твори, наповнені дитячими образами.

Зупинимось більш детально на аналізі образів дітей у творчості деяких письменників-класиків. На особливу увагу заслуговує творчість світоча української літератури І. Франка. Його оповідання про дітей, як правило, мають автобіографічний характер і психологічне забарвлення. У творах

«Малий Мирон», «Олівець», «Під оборогом», «У кузні», «Мій злочин» автор вдається до психологічного зображення персонажів, передає внутрішні зміни, показує складність людських стосунків. О.Білецький, досліджуючи твори І.Франка, зауважував, що «автор говорить нам не стільки про зовнішні події, стільки про глибинні переживання», а, відповідно, внутрішні сум'яття та особистісні почуття «переплітаються з елементами, які передаються спостереженнями життя інших» [68, с. 323].

Наприклад, в оповіданні «У кузні» митець показує процес формування особистості героя, його поведінки через образ батька, який був дуже близьким самому письменникові. Малий рудоволосий Івась в одній сорочці, босий із зацікавленістю спостерігав за важкою фізичною працею батька: «Батько кував та перековував кожду часть по кілька разів, дбаючи не лише про форму, але про те, щоб ніде не було сази, щоб сокира виглядала «мов вилита»» [68, с. 341].

Дорослі його любили, ставилися до нього, як до однолітка. Він завжди уважно дивився на людей, що приходили в батькову кузню, слухав розмови, намагався зрозуміти їхній зміст, проаналізувати, настільки це було можливо, політичні та суспільні зрушення того часу.

Детально розкрити дитячий образ авторові допомагають відступи (спогади головного героя) і психологічно забарвлені монологи, згадки. Наприклад: «На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь... Се огонь у кузні мойого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі» [68, с. 342].

Прагнучи яскраво передати внутрішній світ своїх героїв-дітей, письменник майстерно змодельовує зміст і форму твору, використовує дієві прийоми, способи і засоби передачі зовнішнього світу героїв та розкриття їх внутрішнього життя. Діти відчують на собі вплив оточуючого середовища, родини, школи.

Отже, в оповіданні «Кузня» І. Франко майстерно розкриває дитячу психологію, показує характер головного героя, прослідковує вплив оточуючого середовища на нього, ролі сім'ї та суспільства. Письменник створює психологічний портрет дитини.

Твори М. Коцюбинського про дітей теж цікаві та пізнавальні. В їх основі – авторський погляд на виховання підростаючого покоління. Малі герої формуються в праці, зростають, допомагаючи дорослим, і переймаючись їхніми щоденними турботами. Автор наділяє своїх героїв позитивними якостями: доброта, порядність, повага до батьків, до старших, готовність прийти на допомогу. Як тонкий психолог, митець у сюжеті твору розкриває внутрішній світ дітей, їхні почуття та емоції. Наприклад, в оповіданні «Харитя» він прослідковує боротьбу різних почуттів (страх, непереборне прагнення допомогти хворій матері, захоплення красою оточуючої природи), у «Маленькому грішнику» реалістично описує піклування Дмитрика про хвору матір, його дитячі переживання, каяття, усвідомлення трагізму існування.

Оповідання «Харитя» – одне із творчого спадку М. Коцюбинського, що присвячене дітям. Головною героїнею є восьмирічна сільська дівчинка, працююча й слухняна дитина. Після хвороби матері всю хатню роботу й домашні турботи вона взяла на себе: приносила важкі відра з водою, готувала вечерю, чекала на жнива. Вона не вмiла жнивувати, але обставини склалися так, що потрібно було навчитися. Почуття страху й невпевненості переповнювали її, але героїня змогла їх перебороти, й почала жати. Жінки, які були біля Хариті й спостерігали за її роботою, схвально відгукнулися про дитину: «Ходім зараз до матері, хай вона втішиться, що має таку добру дитину...» [43, с. 39]. Образ дівчинки став утіленням природної доброти, турботи про рідних, прагнення допомогти їм. Саме такими позитивними якостями, на думку письменника, й були наділені діти, вихідці з селянського середовища.

Крім того, М. Коцюбинський у творах про дітей поетично відтворював оточуючу дійсність, оживлював навколишню природу, бажаючи порівняти світ людський і природній, а через образи квітів, комах передавав людські почуття, вир емоцій. Так, в оповіданні «Ялинка» образ дерева став одним із персонажів твору. Воно радіє, коли бачить Василька та його батька, але не здогадується про наміри дорослого. Автор використовує порівняння з метою передачі страху дерева, яке, як людина, реагує на біль, «злякалося несподіваного лиха, і кілька зелених глиць упало на сніг» [43, с. 76]. І чим далі її рубали, тим більше вона тремтіла. Василько, натомість, співчуває їй, йому боляче разом із деревом. Але він нічого вдіяти не може. Автор з художньою майстерністю передає внутрішній стан героя – страх, невпевненість, бажання не чинити погано.

В цьому оповіданні прозаїк широко використовує все багатство народної мови, добирає образи-символи, часто підпорядковує ритм і темп художньої оповіді характеристиці певного явища.

В оповіданні «Маленький грішник» М. Коцюбинський теж заглиблюється у складний внутрішній світ головного героя Дмитрика. Автор називає дитину так не тому, що він негативний персонаж, поганий хлопчик, а тому, що є непереборними його бажання мати веселе й безтурботне дитинство, як у його однолітків. Автор писав: «Сумно було Дмитрикові, жалко недужої мами, але тільки до сінешнього порога. За порогом він забував і маму, і свої турботи...Весело! Дмитрик із радісним серцем трюхав по льоду, затискаючи в жмені гроші на хліб» [43, с. 140].

Вражає портретна характеристика дитини, подана автором: «На Дмитрикові була стара руда материна юбка з клаптиками вати, що висіли крізь дірки з пошарпаної одежини, довгі рукава теліпались нижче рук, заважали йому. Русняву голову прикрашав старенький картузик з одірваним козирком. Але, незважаючи на свої непишні шати, Дмитрик весело дививсь на світ божий здоровими сивими очима, весело підстрибував на людських вулицях» [43, с. 137–138]. Відтак опис зовнішності засвідчує матеріальну

скруту родини, бідкування. А це, в свою чергу, накладає негативний відбиток на дитину.

Крім того, найстрашнішим виявився вплив оточуючого середовища на формування хлопчини. З появою нових друзів з'являються нетипові звички – паління, жебракування, відсутність бажання йти додому. Поринувши в такі життєві принади, Дмитрик не помітив вчасно, що його мати тяжко хворіла. Смерть найріднішої людини значно змінила погляди дитини на життя, зачепила його найпотаємніші почуття, стала поворотною. Герой вирішує розпочати життя з нової сторінки, жити чесно, заробляючи власною працею. Відтак письменник не випадково так назвав твір, адже Дмитрик – наївний, безневинний, сумлінний, визнає власні помилки і бажає виправитися. У його висловлюванні звучать оптимістичні нотки: «буду щось робити, на хліб заробляти. Добрі люди допоможуть...А де ж ті добрі люди? Є? Я знаю, що є! Адже матінка недурно казали, що світ не без добрих людей» [43, с. 143].

Отже, в оповіданні «Маленький грішник» закладено повчальний зміст про повагу до батьків та відповідальність за свої вчинки. Сам автор говорить: «...я завжди був великим оптимістом і дотепер не втратив віри у людей, у перемогу всього світлого над темрявою і злом» [43, с. 42].

Таким чином, оповіданням М. Коцюбинського про дітей притаманні специфічні жанрові особливості: мальовничість, надмірна експресивність, зображення руху, звукова «оркестровка» творів, художній лаконізм.

Головний герой оповідання І. Нечуя-Левицького «Вітрогон» шестирічний хлопчик, якого приваблює оточуюча природа. Він прагне через гру все глибше зануритися в її світ, пізнати усі потаємні сторони, не дивлячись на свій дитячий вік. Герой постійно мріє вирватися на волю в поле, на вигін і просто пробігтися, погратися з однолітками, вийти за межі двору. Оскільки все це не може задовольнити його допитливості. Він «тікає з хати на широкий простір, де діти бігають навперейми, грають у довгої лози, загнздуються та граються в коней» [56, с. 102].

Письменник не просто постійно робить акцент на грі, адже за допомогою неї дитина адаптується в світі, прагне бути вільною, знайти спільну мову з оточуючою природою, жити в гармонії з нею. Герой І. Нечуя-Левицького – безневинна дитина з незаплямованою душею, чистими помислами, яскравістю, гостротою та жвавістю внутрішніх порухів, близькістю до природи. Таким чином, внутрішній світ героя-дитини асоціюється в українського письменника з ментальністю рідного народу, його найкращими духовними рисами.

Оповідання про дітей С. Васильченка «Приблуда», П. Панча «Біленький фартушок», А. Головка «Пилипко», «Червона хустина», «Дівчина з шляху», О. Копиленка «Юра» репрезентують процес виховання і становлення дитини в тогочасних суспільних і соціальних реаліях. Письменники розкривають дві засадничі теми – зображення надзвичайного героїзму молодого покоління в роки громадянської війни та ліквідація дитячої безпритульності. Наприклад, процес формування внутрішнього світу головних героїв оповідань П. Панча, А. Головка, О. Копиленка проходить у драматичних умовах громадянської війни.

С. Васильченко одним із перших інтерпретував другу тему в оповіданні «Приблуда». Він сам, працюючи в дитячих притулках, на власні очі спостерігав за умовами життя дітей-сиріт, бачив трагізм їхнього існування, ту життєву безвихідь, в яку вони потрапляли. Відтак у творі картини існування дітей проймає трагічний пафосом: дев'яносто дітей, яким немає достатньої кількості білизни, взуття, харчів. Проте, незважаючи на складні життєві умови, діти залишаються дітьми: бешкетують, лінуються, згуртовуються, протистоять один одному, допомагають або, навпаки, заважають. Настрої і переживання персонажів-дітей митець доповнює яскравими образами природи [12].

До цієї теми теж звертається А. Головка в оповіданні «Дівчина з шляху». Письменник указує на об'єктивні причини безпритульності дітей: голод, повна розруха, цілковите безробіття, соціальна диференціація. В

іронічному дусі він указує на соціалістичну ідилію, насадженою всім – держава дуже добра дбає про своє майбутнє покоління, яке почуватися цілком щасливим у дитячих будинках [25].

Образи дітей в літературі початку ХХ століття є схематично-символічними. Автори обумовлюють процес формування характерів дітей низкою суспільних, соціальних, економічних чинників та протиріч. Діти, не дивлячись на всі життєві труднощі, постають у творах як маленькі мрійники, що вірять у світле майбутнє, гарну долю у новій країні.

Таким чином, ураховуючи проаналізований вище матеріал, можемо виокремити характерні риси творів, головними персонажами яких є діти:

- значна увага до подій, соціальних протиріч, які істотно впливають на формування внутрішнього світу дитини;
- превалювання ідеологічних чинників, розкриття соціальних конфліктів, що накладають відбиток на характер персонажів;
- емоційний тон авторської розповіді;
- вплив дорослого на дитину;
- утвердження почуття громадянського обов'язку, патріотизму, колективізму, згуртованості;
- психологічна характеристика дітей, обґрунтування їхніх учинків і поведінки низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників;
- дидактизм оповідань.

Виходячи із проаналізованого вище, можемо констатувати, що в своїх невеликих прозових творах українські письменники-класики сконцентровують увагу на особистості дитини, формуванні її внутрішнього світу під впливом низки історичних, соціально-побутових та економічних факторів.

1. 3. Особливості творчого методу Б. Грінченка та В. Винниченка

Б. Грінченко та В. Винниченко – величні постаті класичної української літератури, творчість яких – епохальне явище національного мистецтва.

Письменники еволюціонували та розвивалися як митці на тлі складних і суперечливих глибинних зрушень в суспільному, духовному, інтелектуальному житті епохи, поширенні позитивістських філософських ідей. Вони по-різному зазнали впливу класичних надбань української літератури та стали репрезентантами їх найкращих традицій.

Світоглядні орієнтири митців характеризуються відкритістю до ідей демократизму, глибоким співчуттям і щирою прихильністю до знедолених і матеріально незахищених, критичним ставленням до існуючого суспільного укладу.

Українські класики вірили у велику й незбагненну силу інстинкту життя, яка дарує будь-якій людині любов до самої себе й до ближнього та допомагає підтримувати життя в собі та навколо себе. Їхні найвідоміші твори репрезентують елементи реалізму та натуралізму, розкривають різні аспекти життєвої долі персонажів, окреслюють коло актуальних проблем та їх ідейно-художнє спрямування. Так, Д. Наливайко писав, що в художній спадщині митців «знаходимо різні струмені – імпресіоністичний і символістський, експресіоністичний, психоаналітичний та інші. Але вихідною основою і однією з констант їхньої творчості є реалізм» [54, с. 129].

Б. Грінченко та В. Винниченко в реалістичному дусі відобразили різні сторони життя простих людей, які пережили в житті безліч трагічних моментів і тому найбільше прагнуть позитивних змін, краси, повноцінного життя.

Естетичні ідеали обох письменників формувалися під безпосереднім впливом декількох факторів:

- найближче оточення, рідні люди, які сприяли їх зростанню, вихованню, формуванню як особистостей;
- «літературні вчителі» – «великі серцем і розумом творці»;
- український світогляд, рідна мова, історія, фольклор.

Обоє вважали, що література – це «дзеркало реальної дійсності, а письменник – будитель духовності народу. Шляхом впливу на найширші

верстви українське письменство має дбати про піднесення самосвідомості народу» [55]. Вони формувалися під впливом різних просвітницьких ідей, усвідомлення важливості мистецтва як єдино можливого засобу ефективного впливу на освічених громадян.

Б. Грінченко був надзвичайною постаттю, він ініціював і провокував різнотематичні дискусії щодо культурного, художньо-естетичного та культурологічного напрямів розвитку тодішнього українського суспільства. І. Франко у праці «Наше літературне життя в 1892 році», роздумуючи про постать письменника, писав: «Без сумніву, перше місце в нинішню добу всієї компанії...справдішніх борців за українське слово – перше місце по пильності, по таланту, по витривалій працьовитості і різнорідності інтересів духовних треба призначити Б. Грінченку» [68].

Вважається, що до літературної діяльності письменник активно звернувся у першій половині 80-х років XIX століття. Як зазначав І. Пільгук, один із дослідників його творчості, перші поетичні публікації Грінченка відбулися у Львівському часописі «Світ» 1881 року. Спочатку молодий письменник не мав упевненості у соціохудожній вагомості власної літературної діяльності. Пройшов певний період творчої праці, перш, ніж він отримав позитивні оцінки і схвальні відгуки своєї діяльності.

Письменник часто видавав на читацький загаль творчі твори, підписуючи їх різними псевдонімами – Василь Чайченко, Б. Вільхівський, П. Вартовий, Ів. Перекотиполе, Л. Яворенко. Одна з перших його поетичних збірок, що вийшла друком 1884 року, в наві містила цілком концептуальний, прозоро символічний псевдонім – «Пісні Василя Чайченка». Окрім неї, він ще підготував і видав збірки поезій «під сільською стріхою» (1886), «Нові пісні й думи Василя Чайченка» (1887), «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895), «Хвилини» (1903), у яких відчутними були мотиви й роздуми «проукраїнського» спрямування, рефлексії про долю людської особистості, народу й нації [41].

Поет активно працював у жанрі байки, 1895 року вийшли друком дві збірки під однаковою назвою – «Байки», а також «Байки» 1911 року. Ці твори засвідчували розгляд проблематики широкого соціального звучання. Значна їх кількість («Явір та подорожні», «Парнас») є художнім перелицювання відомих літературних мандрівних сюжетів. Відтак на відміну від класиків світової літератури, Б. Грінченко значно розширює тематичний діапазон своїх байок:

- часто тема – це відома народна приказка чи прислів'я («Стрибати всі швидкі, а до діла, то спина заболіла», «Подорожньому скоромина не гріх»);
- художнє зображення негативних явищ тогочасної дійсності – вседозволеність багатіїв та можновладців, безправність бідних («Вовки», «Звіряча рада», «Своя хата», «Мачуха і пасинок»);
- відображення тих сил, які протистоять всесвітньому злу («Струмок та діти»).

У його байках з'являються різноманітні алегоричні образи, серед яких, наприклад, образ Вовка є найуживанішим. Він осмислюється не лише, як символ грубої сили, хижацтва, а й потрактовується автором як символ боягузтва, лицемірства, двоєдушності. Близькими за специфікою написання байки є віршові казки Б. Грінченка («Дурень думкою багатіє», «Сірко», «Крук – велика птиця»).

Крім того, митець працював і в інших жанрах – писав балади та поеми, які були органічним вкрапленням у його загальний художній доробок і цілком відповідали духовно-творчим інтенціям митця. Він написав такі твори, як «Професор Пшик» (187), що мав підзаголовок «балада сьогочасна», а також балади «Смерть отаманова» (1888), «Галіма» (1890), «Дон Кіхот» (1903) поеми «Христя» (1888) й «Матільда Аграманте» (1897), у яких поєднував національні та свободолюбіві цінності й мотиви.

А. Кримський вважав, що найбільш талановито Б. Грінченко проявив себе у прозі. Науковець запевняв: «Проза – то і єсть Ваш властивий «фах»:

тут Ваш талант справляє суцільне враження, а, скажімо, в жанрі драми виявляється нерівно, оазисами» [41, с. 211].

Практично водночас із поезією Б. Грінченко дебютував й у галузі прози. 1884 року, коли побачила світ його перша поетична книжка, він написав оповідання «Без хліба» та «Екзамен», згодом написав і надрукував чималу кількість прозових творів, з-поміж яких варто виділити «Сама, зовсім сама» (1885), «Хата» і «Непокірний» (обидва – 1886), «Серед чужих людей» (1889), «Каторжна» (1888), «Грицько», «Кавуни» (обидва – 1891), «Панько» (1893), «Хата в балці» (1895), «Палії» (1900), «Сам собі пан» (1902), «Історія одного протесту» (1905), що змальовують драматичні історії, ситуації у вимірі національного розвитку й буття. У написаних творах художньо інтерпретувалися життєві враження, знаходили вияв авторські народницькі погляди. Він прагнув актуалізувати розвиток культури, розбудити життєву активність громадян, мріяв про більш цивілізовані форми життя, основою яких мала б стати висока освіченість, національна самосвідомість і висока моральність українського народу.

Український класик поступово переходив до написання епічних творів, зокрема працював у жанрі повісті та оповідання. Так, він став автором низки різнотематичних повістей: «На розпутті» (1891), «Серед темної ночі» (1900), «Під тихими вербами» (1901). Він звернувся до найбільш актуальних проблем українського суспільства та історії. Про це говорив І. Франко, зараховуючи Б. Грінченка до митців, які «розбирають важливі питання сучасного життя і цим заохочують до праці інших довкола себе».

Його твори – різнотематичні: зображення життя народних низів, селян, представників інтелігенції, релігії, чиновників і службовців та інших верств населення. Вони пройняті різними емоціями й настроєм. Так спостерігається складна гама почуттів в епосі, ліричне відтворення дійсності в поезіях, драматичні колізії – в трагедіях. Художні тексти позначені різноаспектними та різнотональними якостями – загостреними психологічними колізіями, часто із драматичними або трагічними фіналами, розв'язками,

натуралістично відвертими і вражаючими подробицями, романтичною мелодійністю, експресивними закликами та інтенціями, реалістичною деталізованістю побуту й побутово-повсякденних взаємин, службових відносин та міжособистісних конфліктів, структурно-композиційною нескладністю.

У його творчій манері вдало поєднувались такі особистісні характеристики, як: фактографічність зору, прозора раціональність форми, постромантичність інтонаційних візерунків, розважливість оповідного чи розповідного стилю.

Б. Грінченко описував, детально відтворював, скрупульозно розглядав, аналізував, закликав до істотних змін на краще в Україні. Відтак така активна позиція та внутрішні переконання й становлять лейтмотивний пафос його діяльності як культуролога, письменника, публіциста, педагога й ученого.

Письменник приділив чимало уваги теоретичним і практичним проблемам української педагогіки, розкривши важливі питання освіти і науки в статтях педагогічного спрямування «Яка тепер народна школа на Україні» (1896), «Народні вчителі й українська школа» (1906) та ін. Він активно обстоював необхідність навчання для кожного народу його рідною мовою, стверджуючи, що «навчання не рідною мовою припиняє розвиток багатих духовних сил нації» [59, с. 16]. Разом із дружиною класик української літератури створив книгу «Рідне слово », яка призначалася для читання українською мовою школярами. Його авторству також належить низка праць, зокрема підручник «Українська граматика», в яких відчувається спрямування на міцне утвердження національних стереотипів, самосвідомості в українському суспільстві. Крім того, він став відомим фольклористом, результатом роботи якого були три книги етнографічних матеріалів.

Виходячи з вище проаналізованого матеріалу, сформулюємо особливості творчого методу Б. Грінченка:

- різножанровість і різнотематичність творів у художній спадщині письменника;
- кристалізація художньої правди, вміння бачити і об'єктивно сприймати події, вчинки героїв, оточуючу дійсність;
- розкриття психології доленосного вчинку, зображення перебігу людських почувань у кризових морально-етичних ситуаціях;
- утвердження християнських заповідей в конкретиці народнопоетичного ціннісного кодексу;
- ефективність застосування усіх мовно-виражальних засобів української мови.

Літературна спадщина В. Винниченка займає важливе місце в історії розвитку української класичної літератури. Він – літературний геній України, письменник, який стає на рівні першої-ліпшої літератури європейської, «художник, розіп'ятий на хресті політики».

Його життя було наповнене трагічними подіями, перебуванням письменника в еміграції, пошук власного «Я», замовчуванням деяких гострополітичних творів, ставлення до нього як до зрадника. Попри різні життєві ситуації на сьогодні його творча спадщина об'ємна. Вона містить понад сто оповідань, різних п'єс, сценаріїв, статей та памфлетів, тритомний історико-політичний трактат «Відродження нації», двотомну філософську працю «Конкордизм», 14 романів (11 із них – за кордоном), 40 записаних книжок «Щоденника». Майже 10 романів і досліджень залишилося в чорнових варіантах.

На сьогодні творчість класика поділяють на три періоди:

- *I період (1901 – 1906 рр.)* – він характеризується наявністю творів невеликих обсягів, насамперед соціально-психологічних оповідань. Уже в цей період його твори отримують високу оцінку як серед читачів, так і серед критиків. Зразки літератури в ці роки мають реальні підґрунтя, в них створені колоритні постаті, представники, в основному, найнижчих верств суспільства – селяни, студенти, солдати, робітники («Краса і сила», «Біля машини»,

«Голота», «Салдатики», «Темна сила», «Студент» та ін.) . більшість творів має автобіографічне підґрунтя.

- *II період (1907 – 1920 рр.)* – якісно новий період, у якому домінують новаторські жанри: психологічний образок (етюд), імпресіоністична новела, етико-психологічна драма, роман. У ці роки постать В. Винниченка знаходиться в центрі різних скандалів, звинувачень та негативних оцінок. Суб'єктами зображення митець обирає революційну інтелігенцію, показуючи її різнобічно. Побачили світ такі твори: драми «Дисгармонія» (1906), «Щаблі життя» (1907), «Великий Молох» (1907), «Базар» (1910), «Гріх» (1919), етюд «Зіна» (1909), новела «Момент» (1910), романи «Чесність з собою» (1911), «Рівновага» (1912), «Заповіти батьків» (1914), «Хочу!» (1915), «Записки Кирпатого Мефістофеля» (1916) та ін. Більшість із цих творів мають яскраво виражені неореалістичні тенденції [63].

- *III період (1921 – 1951 рр.)* – час створення романістики. Домінують такі жанрові різновиди: утопічний, соціально-пригодницький, політично-філософський («Поклади золота», «Сонячна машина», «Лепрозорій», «Слово за тобою, Сталіне!»). основна тема творів – зображення змін у світі та внутрішніх метаморфоз особистості. Твори даного періоду характеризуються складними сюжетними перипетіями, ідейним наповненням образної системи, застосування засобів пригодницько-детективного роману та кіно.

Особливості творчої манери В.Винниченка

- започаткування неореалістичної течії (застосування основних надбань реалізму, художня інтерпретація суспільно-побутової атмосфери, акцент на соціально-загостреній проблематиці, створення універсальних суспільних типів);

- практичне застосування художніх надбань інших стилів – натуралізму, символізму, експресіонізму, тенденцій декадансу;

- драматизованість художньої оповіді;

- збагачення психоаналітичними спостереженнями;

- психологічна заглибленість у внутрішній світ персонажів, їхні думки, емоції, переживання;
- показ боротьби еротичного (життєствердного) і фанатичного (смертоносного) у психіці;
- пошук ірреального в буденному, символічного в конкретно чуттєвому.

В. Винниченко, враховуючи особистий світогляд, життєвий досвід, переконання, сформулював і визначив для себе та оточуючих концепцію «чесності з собою». Суть її сформулював наступним чином: «Будь чесним із собою, не приховуй від себе самого правди, не лукав сам із собою, не бреш сам собі; збрехавши собі, обдуривши себе, ти будеш здатний до злочину» [63, с. 7]. У багатьох творах він дотримується сентенцій даної концепції, тому:

- психологічно тонко і непримиренно розвінчував безглуздя та алогічність старої святенницької моралі;
- критикував людину, представника капіталістичного світу, яка поступово деградує під впливом зовнішніх чинників;
- намагався віднайти нові, часом надзвичайно суперечливі, моральні підвалини дій та вчинків особистості та обґрунтувати їх.

Прозаїк уважав, що мораль дає можливість особистості різнобічно розвиватися. Людина спроможна позбавитися чиеї-небудь опіки, але має обов'язково відчувати веління власного «Я». основою життя є любов. Він чітко розрізняє два поняття – кохання і любов. Любов дає шанс людині на щастя.

Як відомо, одним із найважливіших способів розкриття психології персонажів є портретна характеристика. Так, О. Білецький у науковій розвідці «Зображення зовнішності осіб» виокремив чотири основні типи портретного змалювання героїв літературних творів: абстрактний, живописний, паспортний і динамічний (психологічний). Тому важливого значення набуває портрет у творах Б. Грінченка і В. Винниченка. За допомогою художніх засобів автори подають опис рис зовнішності героїв, які

вирізняють їх як індивідів. Їхні портретні характеристики стислі, лаконічні, вони надають перевагу яскравій деталі.

Проаналізувавши літературознавчий матеріал, присвячений творчому доробку Б. Грінченка та В. Винниченка, можемо узагальнити його і визначити спільні тенденції їхніх літературних вподобань:

- жанрове, тематичне, стильове та ідейно-художнє багатство творчої спадщини письменників;
- філософсько-моралізаторське спрямування творів;
- достовірність, точність відтворення конкретної життєвої ситуації, створення реалістичних типів;
- досконале володіння багатством українського слова;
- основний конфлікт невеликих епічних творів – протистояння особистості зі своєю совістю, боротьба із «писаними» і «неписаними» законами;
- детальна увага до розкриття психології морального вчинку з широкою орієнтацією на конкретику життєвих ситуацій, а не лише на саморух душевних змагань особистості за сценарієм постульованої ідеї;
- застосування внутрішнього і зовнішнього конфлікту. Причому дуже часто конфліктна ситуація набуває неконтрольованого масштабу, сприяє деградації особистості або фізичній загибелі;
- детальне розкриття долі персонажів;
- створення неперевершених жіночих і чоловічих образів, дорослих і дітей. Як правило, це натури міцні фізично та морально, цілісні та наполегливі;
- реалістичне відтворення життя певних груп населення в їх соціальній детермінованості, увага до питань духовності, психології морального вчинку.

Отже, у творчій спадщині Б. Грінченка і В. Винниченка відображено визначальні явища розвитку художньої думки другої половини XIX – XX століть, інтелектуалізовано їхню поетичну думку, поглиблено демократичні засади літератури.

Водночас твори письменників – це вияв новаторських тенденцій класичної української літератури – новаторська означеність стилю,

філософська заглибленість у внутрішній світ персонажів, тяжіння до дидактизму, алегоризму, символізму. У їхній творчості утілено ідеї свободи, визвольної боротьби, прагнення до національного самоусвідомлення, соціального й національного визволення українського народу.

Висновки до розділу 1

Проаналізувавши наукові, довідникові, літературознавчі джерела та художню літературу, можемо зробити певні висновки:

- історичні, суспільно-економічні, політичні обставини актуалізували увагу науковців до питання літератури для дітей і про дітей в сучасному літературознавчому дискурсі. Провідні літературознавці намагаються сформулювати термінологічно усталене визначення дефініції та обґрунтовують місце і роль таких творів у загальному процесі розвитку літератури.
- це та література, що створена спеціально для дитячого прочитання і вирізняється з-поміж художніх текстів властивими їй ознаками: проста, доступна мова творів; відповідність тематики віковій групі читачів; невеликий обсяг, із обов'язковим додатком до його основного змісту ілюстративного матеріалу; велика кількість діалогів і дій.
- ураховуючи загальну періодизацію вітчизняного літературного процесу, виокремили періоди виникнення і розвитку дитячої літератури: формування давньоруської літератури для дітей (IX–XVII століття); розвиток дитячої літератури в XVIII столітті; дитяча література (XIX століття); дитяча література (кінець XIX – початок XX століття).
- дитячі образи, створені авторською уявою, трагічні; це діти, позбавлені батьківської турботи, опіки, сімейного затишку, інколи – діти-сироти або безхатьки.
- твори, в яких основними персонажами виступають діти, умовно літературознавців ділять на дві групи: 1) художні тексти, розраховані для усіх груп читачів – і дорослих, і дітей (Панас Мирний «Морозенко», І. Франко «Малий Мирон», «Отець-гуморист», Б. Грінченко «Дзвоник»,

«Каторжна», М. Коцюбинський «Подарунок на іменини» та ін.); 2) твори виразного дидактичного спрямування, адресовані малому читачеві (Б. Грінченко «Олеся», «Кавуни», М. Коцюбинський «Харитя», «Ялинка» та ін.);

- важлива роль у вітчизняній українській літературі належить Б. Грінченку та В. Винниченку, які через різножанрові і різнотематичні художні твори розкрили власний творчий геній, показали важливість літератури для формування внутрішнього світу реципієнтів, торкнулися актуальних проблем і питань сучасної їм дійсності, репрезентували український національний характер, показали трагізм життя найбідніший соціальних верст суспільства.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ В ТВОРАХ ПРО ДІТЕЙ

Б. ГРІНЧЕНКА ТА В. ВИННИЧЕНКА

2.1. Світ дитячої душі у творчості Б. Грінченка

Творчий почерк Б. Грінченка формувався під впливом творчості Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Сковороди. Він писав для дітей і про дітей, досліджуючи процес духовного становлення юної особистості в соціумі, майстерно оздоблюючи її ставлення до оточуючого світу, внутрішнього, духовного.

Дидактичне спрямування мають казки письменника: «Два морози», «Маруся та князенко», «Снігуронька», «Сирітка» та інші, сюжет яких спрямований на формування в читачів непримиренного ставлення до зла, поваги до добрих справ, співчутливого ставлення до знедолених і ображених. Письменник хотів розширити світогляд підростаючого покоління, тому деякі твори стосуються не лише опису рідного краю, але й життя та звичаїв інших народів світу.

Працюючи вчителем і спостерігаючи за перипетіями шкільного життя, Борис Грінченко свої враження виклав на папір у вигляді художніх творів. Тематика їх досить різноманітна: оповідання про дітей («Олеся», «Грицько», «Кавуни», «Украла», «Дзвоник» та ін.), про тяжке сирітство, життєві негаразди, самотність, через які в дітей навіть з'являється думка про самогубство, смерть («Сама, зовсім сама», «Ксеня», «Сестриця Галя» та ін.). Письменник, вдаючись до реалістичного змалювання умов життя та виховання дітей в тогочасному суспільстві, розкриває їхню психологію, занурюється в думки і почуття, відтворює життєві переконання. Важливу роль у творах відіграють діалоги і монологи як ідентифікатори порухів дитячої душі, що допомагають розкрити душевний стан персонажів, передати їхні емоції та почуття.

Внутрішній світ дитини детально розкритий в оповіданні «Дзвоник», яке за тематичним спрямуванням та специфікою розгортання конфлікту немає аналогів в українській літературі. Головна героїня – семилітня сирота Наталя, яка, втративши матір, опинилася в міському дитячому притулку. Обставини, в які потрапила дитина, є для неї незвичними, а середовище незвичайним, тому вона страждає. Дитина перебуває серед людей, які не виявляють бажання її зрозуміти, підтримати, допомогти.

Із матеріального боку Наталя має все необхідне, як і інші діти: одяг, харчі, тепле ліжко, позитивне ставлення начальниці. Натомість їй важко психологічно, адже з неї глузують, називаючи «селючка», ізолюють від інших.

Символічним в оповіданні є образ дзвоника, який в уяві дівчинки асоціюється з казарменим режимом, є персоніфікованим образом неволі. Він скоує волю дитини, її думки, емоції та почуття, вияв власного «Я». В уяві Наталі він ніби оживає і стає здатним спостерігати за всіма, несподівано вриватися в спогади і роздуми.

Трагізм дитячого існування розкритий Б. Грінченком в оповіданні «Сестриця Галя». Родину Івана Лавруся спіткало горе – померла дружина, з якою п'ятдесятирічний чоловік прожив мало не тридцять років. Залишилося троє малолітніх дітей сиротами, серед яких – найстарша Галя, дванадцятирічна дитина. Діти дуже переживала втрату рідної людини, менші весь час плакали і не могли заспокоїтися. Галя, не дивлячись на власні страждання, усвідомила, що вона найстарша, і відтепер багато чого залежить саме від неї. Дівчина «встала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе й почала розважати» [27, с. 55]. Вона співала їм «котика», обіцяла зварити кашки, наробити ляльок.

Таким чином, із дня смерті матері Галя замінила меншому братові та сестрі найріднішу людині. Вона вміло поралася по господарству, була гарною господинею, доглядала за молодшими дітьми, всіляко намагалася

розрадити батька і відсторонити його від трагічних думок. Фізичне навантаження на дитину було важким, але вона не жалілася, мовчки переносила всі негаразди. Для неї головне – спокій у родині, відсутність сліз, страждань і горя. Її тяжкий робочий день закінчувався нічною молитвою. Автор пише: «Місяць немов зупинився на небі, обливаючи маленьку дівчинку, що молилася серед хати, морем свого сріблястого проміння. Чи бачив він, вічний без краю, коли-небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? Коли бачив і чув, то чи одніс же Богові ту молитву, щоб він обтер сльози на схудлому обличчю? Хай же він і тепер віднесе їй сю молитву, туди, перед престол Довічному й положить йому до ніг, яко найчистіше й найсвятіше почування маленького дитячого серденька!» [27].

Отже, в оповіданні «Сестриця Галя» письменник показує дитину в екстремальній ситуації – смерть матері істотно змінює її життя та рідних їй людей. Галя зображена внутрішньо сильною, витривалою, героїнею, яка здатна з гідністю перенести всі життєві негаразди.

Глибоке проникнення в духовний світ – прерогатива оповідання Б. Грінченка «Батько і дочка». Життєва історія, покладена в сюжетну основу твору, проілюструвала зразок позитивних стосунків між батьками і дітьми. Героїня твору, маленька Маруся, залишилася без материнської любові в чотири роки, вона не відчула на собі «того пестливого материнського жалювання. Оце саме й було найбільшим горем бідній уразливій дівчинці» [27, с. 69]. У неї залишилися лише спогади про ті щасливі часи та молоде вродливе обличчя матері з великими темними очима.

Її батька звали Максимом. Він був безземельним, бо дід героїні працював на панів, а не хліборобом, і через те не мав земельної ділянки. Одружившись, молодий чоловік залишився сам на сам із дружиною. Спочатку вони господарювали, але через п'ять років після одруження дружина померла. І після втрати рідної людини господарство зовсім занепало, оскільки не можна було хазяйнувати без господині. Майже відразу

після сімейної трагедії Батько віддав доньку в родині своєї сестри, а сам вирушив на заробітки на шахти.

Життєвих негараздів зазнала Маруся в родині тітки, адже там, крім неї, було шестеро рідних дітей. Тому вона почувалася самотньою, чужою, «приймачкою». Її ніхто не жалів, не піклувався про неї, хоча батько регулярно надсилав гроші на її утримання. Тітка не дуже жаліла власних дітей, а до племінниці взагалі не виявляла позитивних емоцій. Дитина тільки й «чула від тітки здебільшого саме бурчання та гримання і мало, дуже мало коли зазнавала жалювання» [27]. У такі трагічні моменти Маруся згадувала матір, розуміла, що дуже її не вистачає.

Найціннішими моментами у буденному існуванні дитини були вихідні дні, коли батько Максим приходив побачитися з донькою, приносив їй різні гостинці, тримав на колінах, пестив і заспокоював її. Епізоди зустрічі з батьком – найбільш емоційні в творі, адже Маруся плакала і просила забрати її з цього ненависного будинку. Нарешті вмовляння героїні мали бажаний для неї результат. Батько домовився з управителем, що проживатиме разом із дитиною не в казармі, а в занедбаній землянці. Найближчою людиною для Марусі став батько, з яким вона «тільки й розмовляла зовсім щиро», а батько, відповідно, «тільки й знав, чим вона журилася та з чого раділа» [27, с. 87].

Б. Грінченко зображує Марусю дорослою не за віком, адже, опинившись на новому місці, дівчина відразу почала господарювати: прибирала, вимазала хату, комин помалювала червоними та синіми кривульками, «щоб були такі, як квітки, і квітками, щоб були такі, як кривульки» [27, с. 88]. Надзвичайно щасливими були в той момент і батько, і донька.

Ставши дорослою не за віком, Маруся виконувала всі жіночі обов'язки по господарству: готувала їсти, шила і зашивала речі, чекала батька з роботи, піклувалася про нього. У них була одна мрія на двох – стати земельними, купити невелику ділянку і на ній господарювати. Таким чином, Максим, батько Марусі, не одружився вдруге, тому з донькою вони стали

найріднішими людьми. Автор не випадково зображує такі ідеальні стосунки, адже він таким чином хоче показати не лише кровну, але й духовну спорідненість. Тільки перебуваючи разом із батьком, дівчинка почувалася щасливою. Вона принесла світло в брудну й ненависну для Максима землянку.

Письменник проводить дівчинку через жахливі випробування – одного разу шахту, в якій працював батько, затопило. Маруся не знала, чи живий Максим, намагалася якось допомагати в його пошуках і порятунку. Б. Грінченко детально передає психологічний стан дитини від усвідомлення трагізму ситуації: «Невимовна, безнадійна, страшна туга охопила її. Вона почала ридати, але ридання те подібне було до несамовитого крику, ніж до ридання» [27]. Дитина не могла уявити свого майбутнього життя без батька, тому була майже весь час на місці трагедії, спостерігала за рухами робітників, чекала гарних звісток. Але з кожним днем надія згасала, дитячий організм не витримав такої напруги. Маруся знепритомніла, а коли прийшла до свідомості, то відразу побігла до шахти дізнатися новини.

Психологічно напруженою є кульмінація оповідання, адже автор, як тонкий психолог, змалював переживання, низку емоцій, загалом психологічний стан дитини, в якому вона перебувала п'ять днів. Її монологи передають надзвичайну схвильованість і переживання героїні, прагнення допомогти батькові: «Ой, боже ж мій! Що їй зробити, щоб пособити, щоб швидше обрятувати татка, не дати йому вмерти...» [27, с. 19]. Вона готова була навіть пожертвувати власним життям. Натомість письменник підкреслює, до дитині ще важко витримувати фізично й психологічно різні негаразди дорослого життя, тому вона втомлюється.

Внутрішньому світу Марусі відповідає вдало підібрана автором кольорова гама оповідання. Темні відтінки кольорів співвідносяться з її внутрішнім станом. Таким чином він посилює й увагу реципієнта, змушуючи його переживати разом із героїнею. «округи була темрява – чорна, важка, похмура темрява, і серед цієї темряви... сиділа маленька посиротіла дівчинка

й ридала, кричала з нестерпучого болю...» [27, с. 20]. У цитаті яскраво передано душевний біль Марусі, глибину її психологічного напруження.

Маруся до останнього вірила в те, що її батько Максим живий. Він був одним із трьох урятованих шахтарів. Віра дитини і її любов до рідної людини були увінчані гарною подією – порятунком батька. Дана пригода стала повчальною і для дорослого, і для дитини, оскільки Максим згодом залишив роботу в шахті, забрав Марусю, й разом оселилися в їхньому селі, господарюючи.

Отже, в даному оповіданні Б. Грінченко розкрив всі найпотаємніші сторони дитячої психіки, показав тісний генетичний зв'язок між найріднішими людьми, довів, що сила віри може бути дуже вагомою і давати бажані результати. Героїня письменника – мужня, смілива і витривала дівчинка, вчинки якої спрямовує любов до батька.

А оповіданні «Каторжна» теж головним персонажем є дитина, маленька Докія. Рано втративши матір, вона відчувала на собі ненависть мачухи і байдуже ставлення рідного батька. Вона стала наймичкою в рідній домівці чи «каторжною», як її всі називали. «- Унеси дров у хату, чи чуєш, каторжна ти!, – кричала мати. – Геть з перед очей, каторжна! – ви звірювався батько, вертаючися п'яний з шинку і заточуючися по хаті» [27, с. 25].

Б. Грінченко досконало відтворює духовний світ сироти, яка в родині, замість любові, тепла та турботи, зазнавала тяжких знущань. Її не розуміли оточуючі, не підтримував і батько. Вона постає знедоленою, позбавленою материнської любові. Щоб не почуватися самотньою, Докія часто веде короткі розмови з кущем червоної калини. Внутрішні монологи героїні є надзвичайно емоційними, схожими на пісенні ліричні, ритмічні голосіння.

Добра й відкрита дівчинка, опинившись в екстремальній ситуації, змінюється, замикається в собі, весь час мовчить, мов німа, й слова не промовить на за цілий день. Таким чином дитина прагне захистити себе і свій внутрішній світ від жорстоких, безсердечних людей, які її оточують.

Мачуха жорстоко вчинила у ставленні до падчірки: позбавили її найбільшого розрадика – улюбленого куща калини, що надавав їй спокій і тимчасовий захист. Б. Грінченко вдало вводить у канву реалістичного твору казкові мотиви українського фольклору, підкреслюючи, таким чином, глибинний зв'язок духовності людини і психологізму народної моралі.

В оповіданні прозаїк показує нівелювання дитячої особистості родиною і суспільством. Жорстоке й несправедливе ставлення до неї сформувало відповідну реакцію – позитивні прагнення і бажання в душі Докії було вбито. Вона стала «каторжною», оскільки маючи образи на людей, вона стала замкнутою і проявляла негативні емоції до оточуючих.

Письменник закінчує оповідання співчуттям головній героїні. Прикінцеве слово автора про «каторжну» вилилося в риторичне запитання: «За що скільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?» [27, с. 25]. Така завершальна цитата вказує на психологічне спрямування прозового тексту. Відкритий фінал – це та можливість, яку надає автор читачам з метою осмислення власного життя, поведінки, суперечливого духовного світу.

Основна тема ще одного оповідання про дітей «Дзвоник» – зображення пияцтва серед батьків та його негативного впливу на дітей. Пияцтво стало основною причиною трагічної долі героїні Наталі, адже вона втрачає батька, який ставши калікою і втративши дружину, боячись жорстокого буденного життя, тікає в ілюзорний світ. Натомість дитина росте творчо обдарованою щирою і співчутливою, співучою. Вона відчуває брак затишного родинного вогнища.

Маючи живого батька, Наталя потрапляє до сирітського дому, в якому її життя перетворилося на жах. Люди, які оточували дівчинку, розділилися умовно на два табори: ті, хто її любив і допомагав, та інші – жорстокі та свавільні. Так односельчани рятують її від голоду, товаришка Оксанка постійно підтримує та допомагає, навіть автор співчуває дитині. Не даремно

Б. Грінченко створює дані образи, адже вони є втілення людяності, доброти й милосердя.

Інші персонажі негативно або байдуже ставилися до Наталі. Зокрема батько, для якого сенс життя – це вживання алкоголю, виховані, які завжди насміхалися і глузували з дитини, вихователі, які проявляли цілковиту байдужість до дитини, не звертали увагу на її душевні порухи. І дзвоник, що виконує символічну роль в оповіданні – є символом бездушності, теж наштовхує дівчину на різні випробування та думки. У неї навіть з'являється ідея покінчити життя самогубством через усвідомлення власної непотрібності.

Про події давнього минулого, часи, коли на українську землю нападали турки і татари розповідає Б. Грінченко в оповіданні «Олеся». Події відбуваються на Волині в невеличкому селі, що заховалося від ворогів в улоговині. Тяжко жилося місцевим селянам-хліборобам, на часто нападали вороги, грабували й руйнували все довкола, вбивали старих, молодих брали в полон.

Край села у невеликій хаті жив старий Данило, який колись козакував, був у турецькій неволі, а зараз пасічникував. Чоловік давно втратив дружину, а натомість прийняв до себе сиріт: шістнадцятирічну дівчину Олесю і хлопця-стрибунця Михайлика. Разом вони жили щасливо. Діти полюбили, коли дід розповідав їм про минулі часи. Так вони дізналися про постійні набіги татарів, про повне знищення села і місцевих людей. Від руки ворога загинули батьки і Олесі, і Михайлика.

Одного разу діти пішли в ліс по ягоди і раптово побачили вершників-чоловіків, не української зовнішності. Олеся відразу здогадалася, що це татари, і шукають вони село, щоб пограбувати і повбивати мешканців. Зрозумівши небезпечну ситуацію, дівчинка не розгубилася, попросила Михайлика якнайшвидше бігти в село і попередити жителів. А сама сміливо вийшла до ворогів. В її очах проглядалася ненависть і презирство до них. Героїня згодилася бути провідником ворогів, але натомість мала свої наміри.

Один із татарів, що трохи говорив українською мовою, попередив її про смерть у разі обману.

Автор, поставивши дівчину в межову ситуацію, показав її сміливість, витривалість, готовність до самопожертви заради порятунку близьких людей. Олеся завела ворогів далеко від села, в густий непрохідний ліс до страшного болота, з якого вибратися людині практично неможливо. А далі дівчина осміхнулася і сказала: «Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль» [27, с. 72]. За такий обман дитина поплатилася життям, впала, «як билина підрізана додолу».

Через декілька днів, упевнившись, що небезпека минула, селяни пішли шукати Олеся. Вони знайшли дівчину з арканом на шиї в лісі. Дівчину хоронили, як героїню. Всі присутні плакали, а «навкруги співали пташки, вгорі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчі в неї сяла якась радість» [27, с. 72].

Остання фраза із твору «Кожен повинен боронити свій рідний край, не жаліючи життя! Дай, Боже, всякому такої смерті!», проголошена старим Данилом, звучить піднесено, патріотично. Герой наголошує на подвигіві дівчини перед батьківщиною, вказує на те, що померти, захищаючи її, це краще, ніж бути зрадником.

В оповіданні «Олеся» Б. Грінченко розкрив найкращі сторони дитини-патріотки, показав її сміливість, кмітливість, винахідливість і люту ненависть до ворогів. Не даремно письменник робить підлітка головним персонажем свого твору, адже, на його думку, саме з дитячих років формуються найкращі риси характеру підростаючого покоління, в тому числі й любов до батьківщини.

Б. Грінченко важливу роль відводив визначенню ролі й місця педагогів у вихованні духовності дитини. Прикладом є оповідання «Украла», центральний персонаж якого – дівчинка Олександра, донька сільського п'янички, дівчина з бідної родини з трагічною долею. Вона ходила в перший клас, і одного разу в школі трапилася неприємна ситуація. Дитина вкрала

хліб у товаришки, дівчинки Пріськи, доньки прикажчика, яка завжди приносила до школи щось смачне.

Діти юрмою оточили «злочинницю», сердилися та докоряли їй, а Пріська просто насміхалася, дивлячись на неї злими очима. Усі школярі висловили думку про те, що Олександрю потрібно вигнати зі школи.

Письменник відвів важливу роль у розв'язанні даного конфлікту саме вчителеві, людині життєво мудрій, розсудливій і справедливій. Він намагався вислухати обидві сторони, а особливо його цікавила правдива розповідь Олександри. Дівчину переповнювали емоції, вона не стримувала сліз, бо знала, що провинилася: «У великій класній світлиці стояло шістдесят школярів мовчки, не ворушачись, а серед їх, припавши головою до столу, гірко плакала маленька білява дівчина» [27, с. 101].

Так, завдяки небайдужості вчителя до долі учениці вдалося вберегти її від неминучого духовного падіння, від остаточного краху внутрішнього світу дитини. Адже Василь Митрович на покарав за провину, а, навпаки, прагнув розібратися, з'ясувати справжню причину такого вчинку. Дівчинка розповіла, що вже тиждень вони їдять тільки сухарі, бо батько все пропиває і нічого з волості не приносить. Голод змусив Олександрю піти на такий проступок, украсти шматок хліба. Дівчина розкаювалася, і вчитель бачив в її очах каяття. Він «узав тихо Олександрю за руку і, сказавши їй кілька ласкавих слів, повів у свою хату, щоб вона там заспокоїлася. Як повернувся він у клас, то з десяток рук простяглися до нього, і в кожній руці була якась їжа» [27, с. 101]. Отже, професіоналізм і життєва мудрість педагога врятували ситуацію: діти зрозуміли весь трагізм життєвої долі однокласниці, пожаліли її і прагнули поділитися тим, що мали.

Описана Б. Грінченком неприємна ситуація стала повчальною і поворотною для усіх – і для Олександри, і для її однокласників. Із того моменту дівчинка зрозуміла, що ніколи, ні за яких обставин не можна брати чуже. Вона довго ніяковіла, їй було соромно дивитися в очі вчителеві та однокласникам. З того часу вже ніщо не могло спокусити її.

Ровесники Олександри теж усвідомили мотив її вчинку, поспівчували їй. А дівчата-товаришки любили її і часто ділилися тим, що приросили з дому. Вона зрідка пригощалася, хоч і відчувала голод.

Таким чином, автор дає можливість дитині виправитися, усвідомити хибність поведінки, відчутти сором за вчинене. Подія стала остаточно повчальною для неї, оскільки, як зазначає письменник, «цього року вона здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною, правдивою і чесною дівчиною».

В оповіданнях про дітей Б. Грінченка створював дитячі образи, які через низку різних факторів були позбавлені щасливого дитинства, розваг та ігор, різноманітних іграшок, спілкування з ровесниками. Їхнє життя – це низка різних випробувань, в основному трагічних і доленосних, що сприяють передчасному дорослішанню дітей. Але, попри тяжкі життєві обставини, юні герої залишаються людяними, чуйними, доброзичливими, відданими, з великими добрим серцем.

Твори Б. Грінченка про дітей звучать як пересторога, оскільки автор через усі твори проводить думку, що «суспільство, в якому діти не мають майбутнього також приречене».

Виходячи з проаналізованого художнього матеріалу, можемо визначити особливості творів про дітей Б. Грінченка:

- автор вважає, що дитинство – найвідповідальніший життєвий етап, оскільки якраз у ті роки відбувається формування і становлення внутрішнього світу юного покоління;
- важлива роль форми і змісту оповідань;
- звернення уваги на художню деталь, яка часто набуває символічного звучання;
- перевага простих речень і розмовної лексики.

2.2. Особливості дитячої свідомості у малій прозі В. Винниченка

Твори про дітей займають особливе місце в творчій спадщині В. Винниченка. Вони активно друкувалися у 20-30-х роках ХХ століття, широко розповсюджувалися в Україні, були складовою частиною читанок і різних хрестоматій.

У них письменник робить акцент на детермінантних суспільно-історичних, соціальних умовах, статусу родини, способу її життєдіяльності, стосунках із дорослими, оскільки якраз вони нерозривно пов'язані з складним процесом пізнання дитиною оточуючого світу. Але передусім письменник заглиблюється у власне стихію дитинства, внутрішній світ маленької людини, її моральні та фізичні випробування, характер взаємостосунків із ровесниками і представниками дорослого світу. А це, в свою чергу, дає всі підстави розглядати прозові твори В. Винниченка для дітей і про дітей як психологічні.

Діти-герої творів автора – це неординарні, цікаві, суперечливі постаті, зі своїм внутрішнім світом. Їхній настрій змінюється раптово і швидко, без будь-яких на це причин. Вони по-своєму сприймають реальність, емоційно на неї реагують. Відповідно є незвичайними дітьми.

В оповіданнях авторові вдалося точно відтворити психологічні стани дитини, оскільки вони були детерміновані автобіографічним аспектом його творчості. У власних спогадах він згадував, що його дитячі роки минули «в тому чудесному краї, повнім для мене загадок, страшно, болюче, солодко-поетичнім, сповитім вінком пісень» [20, с. 165]. Будучи малим, майбутній письменник, як і його однолітки, уявляв себе хлопчаком-розбишакою, вигадував різноманітні пригоди, боявся темряви, представляв діда-домовика, плів брилі з соломи, мріяв про щасливе майбуття, заможні дорослі роки. Незважаючи на постійну матеріальну скруту, він тоді почувався щасливим.

Такі тривалі дитячі спогади стали врешті-решт основою для збірки оповідань для дітей, яка отримала назву «Намисто». В ній митець кожній «намистинці» дав назву народної пісні, яка символічно репрезентувала зміст

творів. У збірці ці невеликі оповідання утворюють суцільну цікаву картину різноманітних дитячих характерів, яскравих і емоційних, створених авторською уявою.

Символічні художні назви творів виконують, на думку С. Михиди, «роль психологічного супроводу, який допомагає герою усвідомити власне переживання й душевні порухи оточуючих» [20, с. 136]

Більшість дитячих персонажів дуже нагадували самого автора. Так у 1911-1912 роках ще мати письменника Євдокія Винниченко розповідала невістці Розалії Яківні про дитинство свого сина, згадувала, яким він був у ті часи: «Володимир грався з дітьми сусідів і тримав їх трохи в терорі, бо був дуже сильний для свого віку й вольовий, упертий» [19, с.15].

С. Крижанівський, автор передмови до збірки «Намисто», писав: «...коли тепер ставиш питання: що найбільше застаріло в оповіданнях Винниченка, що назавжди відійшло у минуле, з подивом переконуєшся, що сам побут...» [16, с. 3]. Погоджуємося з такими думками, адже в художньому авторському зображенні дитяча душа залишилася незмінною. Письменник, як тонкий психолог, показав неймовірно складний, суперечливий дитячий світ, розкрив процес становлення і формування дитини як особистості, її пізнання непростого дорослого життя.

Прагнучи писати про дітей і для них, автор обрав жанр оповідання як найбільш дієвий, оскільки саме він дає можливість спроектувати всі авторські задуми на читача. Невеликий за обсягом твір надає можливість В. Винниченку детально розкрити змістовий (показ найсуттєвішого, найважливішого в житті дітей) і формальний (перенесення героя в непростий, динамічний, напружений сюжет; синтез пригодницьких, соціально-побутових і психологічних жанрових ознак оповідання) рівні. Таке ідеальне поєднання, на думку класика української літератури, мало забезпечити адекватне сприймання художнього тексту дитиною-читачем.

У творах автора цікавила низка тем, яка допомагала істотно розкрити дитячі персонажі:

- особливості дитячого світосприйняття, відкриття краси оточуючого світу;
- набуття життєвого досвіду через ігрову діяльність, спілкування з ровесниками або дорослими;
- опис різноманітних пригод, ризикових або межових ситуацій.

Через виділені теми письменник розкриває процес самоствердження дитини, а психологічна складність у розкритті образів, що обумовлена глибинним усвідомленням дитиною самої себе або ситуації, в яку потрапила, відкриває широкі можливості для сприйняття та інтерпретації.

Оповідання, що входять до складу збірки «Намисто», розраховані на читача різного віку. У ній письменник описує сільську та міську бідняцьку дітвору, сиріт, розкриває трагізм життя таких дітей у суспільстві, характеризує їхнє найближче оточення, стосунки з людьми, простежує долі. Зупинимося на деяких із них.

Наприклад, в оповіданні «Віють вітри, віють буйні...» автор виводить два контрастні образи – панич Гринь і наймичка Санька-Рябуха, соціальна нерівність яких накладає відбиток на їх світогляд і життєві переконання. Гринь – центр Усесвіту для батька і матері, найцінніше, що є в їхньому житті. Його слово і плач – закон для мами і батька. Він – малий боягуз, який боїться темряви і різних страшних казкових персонажів, які, відповідно до його уяви, можуть з'являтися вночі чи в темний час доби. Щоб не бути самому, хлопчик завжди кличе наймичку Саньку, щоб вона побула з ним, посиділа, розважила, розповіла казкову історію. Він готовий був віддати їй цукерки, аби тільки вона нікуди не йшла, а знаходилася поряд.

Як правило, Гринь не був із нею привітним і лагідним, звертався до неї, як до прислуги: «Подай сюди води, ти! Рябухо!» [17, с. 24]. Але в певній ситуації він поступається власним принципам, оскільки потрібна підтримка зі сторони, щоб позбавитися страху. Натомість Санька, скориставшись ситуацією, підбурює хлопця різними жартівливими фразами. Наприклад: «Жив собі Яшка, семи-семипряжка, на голові шапочка, на спині латочка, хороша моя казочка» [17, с. 24].

Жартівливі фрази дівчинки змінюються розповіддю казки із життя, а точніше історією зі свого бідування про те, як колись вона була гарною і біленькою, а неприваблива і зла відьма перетворила її на руду та кислооку. Хлопчик розуміє, що в словах наймички є реальне підґрунтя, в нього виникають певні емоції. Почуття жалю і співчуття переповнюють душу Гриня, після того, як він почув сумну «казку» Саньки про саму себе. З героєм відбуваються внутрішні метаморфози, на очах з'являються сльози, а в душі – спокута й очищення. Він розуміє, що ставився до наймички несправедливо. Щирими є його слова: «Я буду любити тебе, Саню» [17, с. 27]. Діти порозумілися, помирилися і мирно заснули, лежачи на одній подушці. Адже для них, дітей, не головне соціальний статус, матеріальна забезпеченість, положення в суспільстві. Вони керуються зовсім іншим – спільною дитячою мовою, непідкупними, щирими емоціями, здатністю порозумітися один із одним. Таким чином, В. Винниченко на прикладі Гриня й Сані доводить, що жорстока соціальна дійсність, суспільна несправедливість не стали на заваді дитячому спілкуванню. Він наголошує, що головне – це дитяча душа, незаплямована негативним впливом жорстоких реалій.

Хоча автор не оминув реалістичного художнього відображення соціальної диференціації, адже Санька – бідна дівчинка, а Гринь – панич. Протиставляючи їхнє життя, В. Винниченко показує, як істотно відрізнялося життя заможних верств населення і бідняків. Адже Санька, будучи малою вже відчувала на собі соціальну несправедливість: тяжко працювала, виконувала хатню роботу, терпіла негативне ставлення до себе. Натомість Гринь мав усе: увагу і любов, турботу і піклування, гарні іграшки, різні солодощі.

Отже, виходячи зі змісту оповідання, письменник робить висновок про те, що діти мають залишатися дітьми, а різноманітні сторони дорослого життя не повинні їх зачіпати та накладати негативний відбиток на формування їхнього характеру.

Бажання утвердитися в дорослому світі репрезентує український письменник в оповіданнях «Ой випила, вихилила...» та «За Сибіром сонце сходить...».

Так, у першому творі головними героями є друзі: Гришка, Муся, Котик Юшка та Ланка. Автор, створюючи дані образи, розкриває низку проблем у творі:

- зображення різних взаємин між дітьми. Різне траплялося між ними, були непорозуміння, заздрість. Вони заздрили Ланці, які завжди вигравали них у «павучки» (гудзики): «У Гришки губи, вуха і лице стають червоні-червоні, як Мусине намисто. А вії через те ще жовтіші та пухнастіші. Він уже й доріжки від гудзиків до ямки розмітає та губами продує, і пальці так само, як Ланка складає, коли б'є, і оком довго-довго виміряє. Та все ні до чого – Ланка з-під носа видирає!» [17, с. 35].

- вплив зовнішніх чинників на формування характеру дитини та все її життя. Автор розкриває дану проблему на образі Ланки, яка втратила батька, а мати хворіла. Через це дитина змушена була у вісім років подорослішати і поратись по господарству, готувати їсти, доглядати за матір'ю. Трагічні зміни в її житті спонукали до швидкого подорослішання, усвідомлення своєї ролі. Раніше Ланка була веселою, життєрадісною, брала участь у різних дитячих забавках. Але обставини склалися так, що тепер дитина виходила до ровесників лише для того, щоб пограти в «павучків», а виграний профей віднести матері. Та, будучи швачкою, пришивала гудзики на одяг замовників.

Одного разу головна героїня запряглася, що відріже гудзик у генерала, бажаючи отримати цербер для хворої матері. Втілюючи в життя задум, дівчинка, таким чином, довела своїм одноліткам, що є відважною, сміливою, цілеспрямованою, безстрашною. Натомість дорослі теж зрозуміли, що дитина здатна на серйозні вчинки в екстремальних ситуаціях, якою є хвороба найріднішої людини.

В іншому творі «За Сибіром місяць сходить...» хлопці Михась і Гаврик тікають із дома, мріючи стати народними месниками, як Кармелюк. Вони

здійснили ризикований вчинок – втекли від дорослих, їхніх постійних сварок, ляпасів, дорікань, незадоволення. Натомість у реальному жорстокому світі настало розчарування – хлопчаків побили й пограбували на смітнику безхатьки-злодюжки. У відкритті такого боку дорослого життя рідні розкриваються для дітей під іншим кутом зору, а їхнє піклування викликає сльози як усвідомлення потреби одне одному.

Героями оповідань «Гей, не спиться...» та «Гей, чи пан, чи пропав» виступають близнюки Івашко і Люба. Вони рухливі діти, постійно бешкетують і вдома, і в школі, і на вулиці, пізнають оточуючу дійсність через цікаві ігри і різноманітні розваги. Із паничем Льонькою, вихідцем із заможної родини, вони укладають парі на голубник, який дівчата врешті-решт збудувала.

З часом вони усвідомлюють, що є відповідальними за птахів, яких приручили: «Схопившись уранці й ще не вдягшись і не вмившись, у самих сорочках, бігла вона до припічка, заглядала і ніжно викликала голуба» [17, с. 36]. Заради менших друзів, діти готові були ризикнути життям. Доказом цього є епізод, коли Івашко, ризикуючи власним життям, прагне врятувати голуба, який застряг у дірці під залізною балкою. Оскільки хлопчик не звик залишати в біді того, хто потребував допомоги.

В оповіданні В. Винниченко наділяє своїх героїв позитивними рисами, що допомогли їм у різних життєвих ситуаціях: наполегливість, винахідливість, рішучість, кмітливість, уміння адаптуватися до певних умов. Через спілкування в дитячому колективі та з дорослими герої отримують безцінний життєвий досвід.

У збірці «Намисто» В. Винниченко розкриває образи дітей не лише через їхні дії та вчинки, а й за допомогою авторської розповіді, невластивої прямої мови, внутрішнього діалогу. За допомогою таких прийомів автор більш детально розкриває процес пізнання дітьми власної сутності та дорослого життя. Він адресує свої оповідання теж дитячому читачеві, оскільки переконаний, що не можна прямо повчати читача, навпаки –

потрібно робити його співучасником подій, надавати можливість помилятися, аналізувати ситуації та робити правильні висновки. Погоджуємося з письменником, що юні реципієнти під час заглиблення в художню канву твору повинні проявляти найкращі риси характеру, прагнути до взаєморозуміння, жертвовності, мати бажання прийти на допомогу.

Отже, виходячи із проаналізованого вище матеріалу, можемо сказати, що особливостями збірки «Намисто» є:

- створення своєрідного дитячого образу – допитливого хулігана, повноцінної особистості, якій дошкуляють власні переживання і страхи, дитини, позбавленої любові й піклування дорослих;
- протиставлення дитячого світу й соціально недосконалого, духовно занедбаного дорослого суспільства;
- відсутність детальної біографії героїв, а натомість зосередження авторської уваги на ситуаціях, в яких вони опиняються, їх внутрішніх переживаннях т стосунках із дорослими.

Найяскравішими творами про дітей є оповідання В. Винниченка «Кумедія з Костем», «Федько-халамидник».

Зупинимось на аналізі дитячих образів у згаданих творах. В оповіданні «Кумедія з Костем» письменник розкриває не нову в тодішній літературі тему – зображення складного життя дитини-«байстрюка». Проте він по-своєму підійшов до інтерпретації даного життєвого аспекту, наголосивши на соціальних і моральних її сторонах.

На початку твору автор подає деталі зовнішньої характеристики хлопця, наголошуючи на тому, що «з Костем сталася чудная кумедія», «се був кумедний таки-хлопець» [18, с. 33]. Такі фрази звучать іронічно, оскільки вся «кумедність» дитини криється в його непривабливості, «зеленкуватих, вузеньких, глибоких оченятах, які не одривались, а губи роззявились, і з-за них виглядали ріденькі, гостренькі зуби. Здавалося, що він як укусить, то мусить страшно боліти, більше, ніж від кого другого. Але Кость ніколи не кусався. Хто б і як його не бив, він нізащо не кусався» [18, с. 33].

В. Винниченко за допомогою контрасту протиставляє дітей у творі. Він говорить, що всі були в свитках і чоботях, а Кость – розхристаний, в одному піджачку та брудній сорочці. Таким чином, деталі одягу вказували на нужденне життя дитини, на постійну матеріальну скруту. Крім того, з нього постійно знущалися, тільки «хто вже його не бив: і ланові, і скотарі, в свинопаси» [18, с. 34]. Але він все витримував, зціпивши зуби, ніколи не плакав.

Були в його дитячому житті й дуже прикрі ситуації, «коли ж уже, наприклад, кинуть за пазуху жарину або заткнуть голку в бік, то заверещить тоненько-тоненько, зажмуриться й біжить куди попало. А все-таки не плаче!» [18, с. 34]. За це оточуючі й прозвали його «кам'яним виродком».

Він терпів усі фізичні знущання, але дуже боляче дитині було, коли його обзивали байстрюком і говорили, що батько у нього пан. На запитання оточуючих «Хто твоя мати», дитина завжди відповідала, що немає матері.

Таким чином, за вдаваною байдужістю Кості ховався біль, нестримна мрія мати рідну людину, як доказ того, що він – не байстрюк. Автор у натуралістичному дусі описує деталі поведінки хлопця: він нагадує «забитого, боязкого собаку», що вишкіряє зуби і гарчить на кожного, хто має бажання його образити.

Кость дізнається про свого батька-пана, який байдуже ставиться до нього, як і до будь-якої сторонньої особи. На мить у дитини прокидається надія, що батько зверне на нього увагу, буде піклуватися, визнає своїм. Тому надзвичайно цінним видається йому отой недопалок батькової цигарки, що опиняється в руках дитини. Фраза «то татове» хоч на якусь секунду наблизила Костя до батька, пов'язала з ним. Із недопалком у руці після стрімкої хвороби він і помирає, з ним його і поховали. «Коли Костя обмили, в руці його, блідій і негнучкій, з почорнілими слідами дряпинок, зацуплена була цигарка. Баба хотіла розцупити пальці, але Тетяна не дала виймати її, і так його й обмили з нею» [18, с. 35].

Отже, спроба кухарки забрати недопалок несподівано викликала сльози, «як горох – вони, як усі оті «хр-р-р»» розкривають реципієнтові глибокий розпач впертого підлітка від усвідомлення власної «нічийності». Відтак оповідання пройняте протестом проти нелюдського, тваринного, жорстокого в людях і співчуттям до «кумедного» Костя.

Ще одне оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник» теж розкриває трагічну долю дитини-підлітка Федька. На початку твору письменник-реаліст указує на основні характеристики героя: «спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці», постійно робив гріховні вчинки (перекидав діжки з водою, ламав хатки, відбирав змія у сусідських хлопчаків). Навіть деталі зовнішності вказують на його неспокійну вдачу: «руки в кишені», «картуз набакир», «чуб сторчком», «очі хутко бігають», під час повені одяг на ньому весь мокрий, «чобітки аж порижіли від води, шапка в болоті».

Федько завжди прагнув бути першим серед однолітків, сильнішим і кращим в усьому. Він часто був ініціатором бійок, а діти, відповідно, його боялися. Мати і батько постійно намагалися стишити нестримний характер свого сина, навіть вдавалися до фізичного покарання, але результату ніякого не було. Письменник прагне не лиш показати зовнішній прояви неспокійної вдачі героя, а й намагається розкрити діалектику його думок і почуттів. Наприклад: «Федько сидить у себе на воротях, як Соловей-Розбійник на дереві, дивиться. Він усе любить або по кришах лазити, або на воротях сидіти. Хлопці пускають змія, але змії б'ється об землю. Федькові досадно: дурні хвіст короткий! Але він сидить і не кричить нічого. Його думка зовсім інша» [18, с. 61]. Такі внутрішні висловлювання дитини, непорушна поведінка, здатність стримувати себе засвідчують самовпевненість, силу духу Федька, його усвідомлення переваги над ровесниками.

С. Єфремов, досліджуючи твору спадщину В. Винниченка і аналізуючи його оповідання «Федько-халамидник», зазначав, що виразною символічною деталлю-характеристикою Федька є його очі. Наприклад, коли він

конфліктує з однолітками, то «очі його хутко бігають», коли насміхається над Толею – «очі стають такі нудні й гострі», коли захворів, то в очах «стояли дивні жовті й зелені плями» [18, с. 61].

Не дивлячись на його неспокійний і задержуватий характер, він має низку позитивних рис: сміливий, вольовий, справедливий, чесний, відповідальний, готовий нести будь-яке покарання за свої проступки. Федько попереджає про свої вчинки, а коли його фізично карає батько, то «не плаче, не проситься, не обіцяє більше такого не робити», а навпаки – чесно признається у зробленому, бере провину на себе, жодного разу не вказавши на когось із хлопців. Навіть бер на себе відповідальність за вчинок Толі, який постійно з нього насміхається, указуючи на бідність і соціальну нерівність. Тому «босявка» і «халамидро» є улюбленцем хлопців і має авторитет серед них. Вони його називають Федею. А коли хлопець переходить річку, то всі вони «починають від щастя пицати, боротись, кидати камінням у кригу».

В. Винниченко завершує своє оповідання трагічною сценою поховання Федька: «На кладовище йшли хлопці зо всіх сусідніх вулиць. Спірка, Стьопа і Гаврик плакали навзрид» [18, с. 63]. Як бачимо, автор просто констатує факт, при цьому не даючи жодної оцінки, не висловлюючи своєї думки. Це і є одна із характерних особливостей творчого методу В. Винниченка.

Майстерно український письменник підходить до характеристики інших дитячих образів в оповіданні. Зокрема, образом-антиподом до Федька є Толя, хлопчик із заможної родини, панич, син господаря будинку, в якому проживала родина Федька. Як пише автор, «це була дитина ніжна, делікатна, смирна...Чистенький, чепурненький...» [18, с. 61]. Він був гарно вихований, не бешкетник, слухняний. Натомість, як зазначає автор, така «вихованість» Толі є лише оболонкою, насправді ж це дитина, яка завжди хотіла, щоб із Федька насміхалися, щоб він брав усю провину на себе.

Федькові постійно отримував покарання через Толю, його звинувачували в негативному впливові на панського сина. Автор розвінчує негативні сторони характеру Толі: боягузливість, нечесність, боязнь бути

покараним, хвастливість. Він розумний лише на словах, а коли доходить до вчинків – Толя відразу ніяковіє, боїться, переконаний, що не справиться. Остаточне моральне спустошення цього хлопчика автор розвінчує у фіналі твору, коли Толя, не маючи докорів сумління стосовно смерті Федька, з цікавістю дивиться на його похорон, а потім, перекрутившись на одній нозі, біжить гратися Федьковим чижиком.

Недарма С. Черкасенко у схвальній рецензії на видане оповідання називав В. Винниченка «чудовим майстром, який виявив себе прекрасним глибоким психологом, як і завше» [18, с. 2].

Письменник розкриває долю дітей, пов'язуючи її з історичними та соціальними обставинами. Тому для нього важливими є показ соціального статусу дитини, способів її життєдіяльності, стосунків із дорослими, методів виховання. Основний акцент прозаїк робить на розкриття внутрішнього світу маленької людини, її життєвих інтересів, уподобань, сприйняття дорослого світу. Такі характеристики, в свою чергу, дають можливість відносити перелічені твори В. Винниченка до психологічної прози.

В основі оповідань – нетипові факти, драматичні або трагічні ситуації, в які потрапляють юні герої, їхні почуття, переживання, різні емоції. Основна проблематика цих творів розкривається завдяки філософському підґрунтя творів та надзвичайному ліризмові, з яким автор передає найтонші порухи душі головних персонажів. Його герой – відкриті до сприйняття прекрасного, мають власний, неординарний погляд на світ.

Можемо зробити висновок, що персонажі-діти в оповіданнях В. Винниченка показані автором не в розвитку, вони вже є сформованими. Але характер їх вимальовується поступово, особистісні риси найбільш вдало проявляються в різній поведінці, важливих і доленосних рішеннях, обдуманих вчинках. Письменник виступає тонким психологом, який сягнув досконалості в розкритті внутрішнього світу дітей.

Його оповідання про дітей мають оптимістичне спрямування, добродушний гумористичний відтінок. Автор ніби повністю розчинається в

своїх персонажах, змушує реципієнтів дивитися на світ очима героїв, відчувати їхньої душею, реагувати серцем.

Визначимо особливості оповідань про дітей і для дітей В. Винниченка:

- простота, не ускладненість форми і змісту оповідань;
- у більшості оповідань розповідь йде від третьої особи, що привносить елементи об'єктивізму;
- єдність часу і простору лінійна;
- зображення долі дітей на тлі суспільно-історичних, соціальних проблем кінця XIX – початку XX століття;
- автобіографічний характер творів;
- спроектованість характерологічних рис дітей на постать Винниченка-дитини;
- в центрі творів «особистість-бунтівник», дитина, в якій відбувається процес формування власного «Я», моральних і поведінкових стереотипів;
- в основі сюжету оповідань – нетипові, трагічні обставини, долаючи які дитина значно швидше дорослішає;
- авторський аналіз психології бунту юної душі, що відтворений в межових ситуаціях, пов'язаних із ризиком, випробуваннями, появою непереборного дитячого максималізму та ображеної гордості;
- використання психологічного інструментарію художнього зображення персонажів-дітей: превалювання змінних портретів, складні внутрішні монологи, яскраві діалоги або полілоги, стрімка зміна психічних станів, настрою, емоцій.
- авторські оповідання – це мистецький продукт «власної пам'яті», а не тільки витвір уяви дорослої людини;
- основна проблематика творів: соціальне розшарування, доля дитини-сирота або байстрюка, справжньої і несправжньої дитячої дружби, релігії, впливу оточуючого середовища на дитячу душу, характер і світогляд; хитрість і винахідливість героїв;
- контраст між відображеним і недомовленим;

- часто використовує жанрові особливості новели, зокрема – неочікуваний фінал.

Таким чином, вдале поєднання В. Винниченком окреслених особливостей сприяє оригінальному відтворенню складних душевних станів, загадок і парадоксів учинків його персонажів-дітей, художній інтерпретації процесу соціалізації дітей.

Висновки до розділу 2

Проаналізувавши твори Б. Грінченка та В. Винниченка про дітей, можемо зробити певні висновки:

- українські письменники обирають невеликий епічний жанр оповідання для найбільш удалого розкриття ідейно-тематичного змісту і проблематики творів про дітей;
- в основі творів, як правило, лежить одна подія, що визначає хід розвитку сюжету і є доленосною в житті героя-дитини;
- митці показують еволюцію характеру персонажа, акцентуючи увагу на індивідуально-генетичних зв'язках із суспільним середовищем, дорослими і ровесниками. Як правило, герої розкриваються поступово, через вчинки, рефлексії, взаємостосунки з оточуючими;
- мінімалізація етнографічних описів, сільських звичаїв та обрядів, широких пейзажних картин; відсутність детальних, поданих у часовій послідовності, життєвих історій героїв, їх деталізованих портретів;
- важлива роль належить діалогам і монологам, адже письменники прагнуть передати не лише те, що говорять персонажі, в й те, як вони це роблять, за допомогою яких мовних засобів виражають власні думки;
- мова творів наближена до розмовної, їй притаманна експресивність, безпосередність, синтаксична простота, відсутність пишномовності;
- детальна увага до розкриття рис характеру та душевних станів персонажів, перебування їх в екстремальних, «межових» ситуаціях, коли розкривається прихований внутрішній потенціал дитини;

- психологічне вмотивування дій та вчинків персонажів.

Класичні оповідання Б. Грінченка та В. Винниченка про дітей якнайповніше репрезентують творчий геній митців, розкривають глибину авторських світоглядів, передають вболівання митців за долю дітей-бідняків, сиріт і безхатків. Письменники з любов'ю розкривають найпотаємніші сторони дитячої психіки, обумовлюють формування характеру зовнішніми та внутрішніми чинниками, розкривають вплив соціуму на особистість.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТВОРІВ ПРО ДІТЕЙ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

3.1. Психологічні особливості сприймання здобувачами освіти творів про дітей

Художня література – це один із видів мистецтва, що є важливим засобом формування й розвитку особистості сучасного учня, його світогляду, ціннісних орієнтирів, духовних, моральних, етичних і естетичних цінностей. Вона є дієвим чинником впливу на емоційно-чуттєву сферу здобувача освіти, сприяє розвитку образного мислення, творчої уяви, збагачує різноманітним досвідом. На художніх високохудожніх творах формується його мовленнєва культура.

Оскільки творчість досліджуваних письменників вивчається на уроках української літератури в середніх класах, то, відповідно до вікової періодизації, це підлітковий вік. Він є початком перехідного періоду від дитинства до дорослості. Підліток – це ще не доросла людина, але вже й не дитина. Відповідно і література, які він опановує, має містити в однокровій мірі дорослі колізії та дитячу простоту.

До XVII століття підлітковий період не виокремлювали як особливий етап у розвитку людини. Я. А. Коменський був першим, хто звернув увагу на цей період, але філософ уважав його частиною дитинства. Пізніше його виокремлення ставало все більш очевидним через ті відмінності, що накопичувалися, та новоутворення, що з'являлися між дитинством і дорослістю.

С. Холл запропонував концепцію підліткового віку. Дослідник відокремив межі цього етапу: з 10-11 до 14-15 років. Інший психолог Е. Еріксон межі підліткового періоду визначив у рамках від 12 до 18 років. Науковці Л. Виготський, Д. Ельконін та інші теж займалися вивченням особливостей даного періоду. Учені даний період називають кризовим,

роками «нормальної патології», підкреслюючи його емоційне та неспокійне протікання, складність і суперечливість як для самого підлітка, так і для дорослих, які складають його оточення.

Підліток залишається школярем, а, відповідно, навчальна діяльність залишається основною. Основне протиріччя підліткового періоду – наполегливе прагнення дитини до визнання своєї особистості при відсутності реальної можливості ствердитися серед оточуючих. Д. Ельконін уважав, що провідною діяльністю дітей цього віку є спілкування з ровесниками. Якраз у підлітковому віці спілкування, свідоме експериментування з власним ставленням до інших людей, пошуки друзів, з'ясування стосунків, конфлікти і примирення, зміна компаній виокремлюються у відносно самостійну область життя.

У даний віковий період по-новому складаються стосунки з родиною, школою, однолітками. Дитину сприймають як сформовану особистість. Підліток несе відповідальність за будь-які дії, за їхні наслідки. Підвищена відповідальність перед оточуючими впливає на фізіологічні зміни тіла. Можуть виникнути проблеми зі здоров'ям.

Певні навантаження на тіло і психіку приводять до негативних наслідків: роздратування, агресії, тривоги. Це все тимчасово, а потім настає позитивний етап, коли підліток висловлює власну точку зору, отримує радість від спілкування, у нього розвивається спостережливість, з'являється інтерес до творчості, літератури.

Відтак учені звертають увагу на різке зниження інтересу до читання, до уроків літератури в підлітковому віці. Результати сучасних досліджень в області шкільного читання засвідчують, що втрата читацького інтересу в здобувачів освіти розпочинається приблизно з 10 років – це молодший підлітковий вік, під час якого важливе значення має елемент зацікавленості, невідстороненості від життя. Різні фактори можуть впливати на таку ситуацію, серед яких вивчення окремого предмета «Українська література» та складність і обсяг літературного теоретичного матеріалу, необхідного для

вивчення здобувачами освіти. Великий відсоток творів, що визначені чинними програмами для текстуального вивчення, є складними для сприйняття та розуміння підлітками, тому інтерес до читання має зміцнюватися через твори, які цікаві дітям даного вікового періоду. Серед них важливе місце займають невеликі за обсягом прозові твори для дітей і про дітей.

Зупинимося більш детально на розкритті проблеми сприйняття учнями-підлітками художніх творів про дітей. Процес сприйняття літературного твору – складно організована робота. Так, О. Нікіфорова виділяє три стадії в розвитку сприйняття художнього тексту:

- безпосереднє сприйняття;
- усвідомлене і переживання образів;
- розуміння ідейного змісту твору;
- вплив літератури на особистість читача.

Усі зазначені стадії пов'язані з чуттєвим сприйманням літературного твору.

Психолог дійшла висновку, що художні твори викликають почуття за умови, якщо зміст твору, його проблематика відповідають потребам конкретної особистості. У такому випадку вивчення художньої літератури спонукає здобувачів освіти розглядати зображену дійсність та виявляти своє ставлення до неї, бо літературний твір допомагає їм визначити сенс життя, змушує активно та творчо мислити.

Відтак у спеціальних психологічних дослідженнях, присвячених аналізу вікових особливостей сприймання літератури (Л. Жабицька, Г. Кудіна, М. Воюшина та ін.) наголошується на тому, що більшість здобувачів освіти в середніх класах наївно сприймає те, про що йде мова у художніх творах. Для них твір – це умовна модель світу, вигадана письменником, а не реальне життя, що дзеркально відображене. Всі події, персонажі, будь-які їхні вчинки сприймаються учнями як справжні, не

вигадані. Це пов'язано насамперед із тим, що читачі ще мають незначний життєвий і читацький досвід.

Психологи підкреслюють, що учні-читачі мають певні невідповідності між засобами художнього узагальнення в літературному творі і можливостями його сприймання та глибокого осмислення. Читаючи твір, вони несвідомо поділяють його на окремі формо-змістові компоненти: епізоди, дії, вчинки персонажа, ідейно-тематичне спрямування.

Відповідно диференціюється два типи ставлення підлітків до образного світу художнього твору: емоційно-образний та інтелектуально-оцінний. Перший тип – це природна емоційна реакція учня на образну систему та подієвість твору. Процес чуттєвого переживання, на думку вчених, є дуже важливим, оскільки на його основі з'являються, формуються і міцніють оцінні судження. Інтелектуально-оцінний тип стосується читачів із більшим досвідом, оскільки він характеризується наявністю елементів аналізу і повністю залежить від рівня життєвого і читацького досвіду здобувача освіти. Як відомо, підлітки наділені природною підвищеною емоційністю.

Здобувачі освіти ототожнюють себе з літературними персонажами, прагнуть знайти у творах ситуації, які є співзвучними їхньому життєвому досвідові. У ці роки «людина не читає книги, а мандрує ними, не знайомиться з героями, а або перевтілюється в них, або веде боротьбу з ними... Досвід, отриманий з книжок, має для неї в цей час таку ж вартість, як і досвід, виокремлений із подій і фактів особистого життя». Але ототожнення себе із героям творів – це тимчасове явище. Чим старшим стає підліток, тим більше спостерігається межа між власним життєвим досвідом і реальністю, відображеною у творах. Література в цей період усвідомлюється як художнє відображення дійсності, а не сама дійсність.

Л. Виготський звертав увагу й психологів, і педагогів на важливість емоційної сфери підлітка. Він наголошував: «...якраз емоції, що виникають від прочитаного твору, мають становити основу виховного процесу. Тільки

той твір засвоїться учнем, який пройшов через його почуття. Усе інше є мертвим знанням» [15].

Художній твір, як установив психолог, «...сприймається не за умови пасивності організму й не тільки вухами або очима, але через посередництво складної внутрішньої діяльності, у якій розглядання й слухання є тільки першим моментом, поштовхом, основним імпульсом» [15, с. 278].

Проте лише емоційне сприйняття художнього твору не може на достатньому рівні забезпечити реалізацію сучасних освітньо-виховних завдань шкільного предмета «Українська література». До емоційності здобувачів освіти необхідно долучити асоціативне мислення. Так прихильник використання асоціативної теорії мислення О. Скрипченко дає практичні поради: «Щоб згадати певний образ, необхідно згадати інший образ, який по відношенню до першого знаходиться у просторово-часовій суміжності; подібності, протилежності».

Із розширенням пізнавальних інтересів підлітків якісь факти усвідомлюються, стають важливими, інші – відходять на другий план. Наприклад, одним здобувачам освіти подобаються книги про дітей, а інші надають перевагу пригодницьким творам. Поєднання естетичних особливостей і практичної значущості літератури характеризує процес сприйняття твору як активну розумову діяльність, що сприяє й вихованню, і розвитку.

Рівень читацької активності було досліджено психологами і методистами і в результаті виділено такі типи читачів:

- пізнавальна активність яких направлена на відтворення прочитаного;
- пізнавальна активність яких спрямована на отримання інформації і співвіднесення її з життєвим або читацьким досвідом здобувачів освіти;
- пізнавальна активність яких спрямована на поглиблення розуміння вже відомого і застосування його на практиці.

Опанування будь-якого нового літературознавчого матеріалу підлітками потребує розвитку уяви, яка виявляється під час прочитання художнього твору на уроках української літератури. У цей період формується творча уява, оскільки за допомогою неї здобувач освіти може вдало спроектувати зміст твору на зовнішній світ, у процесі читання самозаглиблюватися, проникати у внутрішній світ персонажа, однолітка здобувача освіти.

Ураховуючи сказане вище, можемо сказати, що художній твір дає можливість реципієнтові по-різному трактувати його ідейні смисли. Варіативність і множинність сприймання одного і того самого тексту, на думку вчених, залежить від низки різних чинників: проявів мотиваційної, когнітивної, емоційної сфер особистості (потреб, мотивів, мети), що націлюють читача звернутися до конкретного твору; емоційний настрій на час його сприймання; ступінь концентрації уваги на змісті або формі художнього твору та ін. [4]. Водночас відомі психологи О. Леонт'єв, М. Рубакін наголошували на можливості існування лише «певних меж свободи модифікації змісту». Модифікації, які не виходять за ці межі і не призводять до спотворень смислу, одержали назву «еквівалентних».

Ми погоджуємося з думкою науковців, що в основі інтелектуально-оцінного ставлення підлітків-читачів до змісту прочитаного лежить їхній життєвий і читацький досвід. А оскільки досвід дітей цієї вікової групи ще недостатньо сформований, то й результати безпосередніх самостійних оцінок зазвичай бувають неточними, поверхневими, а дуже часто і хибними. Так, під час оцінки поведінки героя-дитини здобувачі освіти враховують, наскільки вона відповідає їхнім власним морально-етичним нормам і установкам, що, в свою чергу, позначається на об'єктивності оцінних суджень учня щодо літературного персонажа.

Під час вивчення творів, головними персонажами яких є діти, словесник має знати, на які типи поділяють підлітків психологи. Цінними з даного питання є наукові напрацювання М. Неймарк, яка сформулювала

концепцію про три види спрямованості особистості, намагаючись зрозуміти, в чому підліток прагне утвердити себе. Учена розрізняє три види спрямованості: особиста, суспільна та ділова, які характеризує з психологічної точки зору. Так, говорячи про підлітків суспільної спрямованості, вона вказує: «Якщо вчинки людини визначаються в основному потребами суспільства, колективу, інших людей, тобто переважають колективістські мотиви, ми говоримо про суспільну спрямованість» [55, с. 13].

Про другий тип вона говорила, що особиста спрямованість існує тоді, коли серед низки мотивів превалюють мотиви особистісні: власного благополуччя, прагнення досягнути життєвої висоти або успіхів у навчанні. Здобувачі освіти ділової спрямованості прагнуть завжди досягати успіху, незважаючи на свою оточення, різновекторні уподобання та можливості, збагачуватися знаннями, практичним досвідом і необхідними вміннями та навичками. Проте дуже часто на уроках української літератури дуже важко визначити, до якого типу належать здобувачів освіти. Для цього словесникові потрібно гарно розумітися і в психології, в і педагогіці та методиці.

Важливу роль під час текстуального вивчення невеликих оповідань про дітей відіграє пам'ять. Так, Л. Виготський, розкриваючи з наукової точки зору питання про особливості пам'яті, виокремлює такі її складові, як зорова, рухова, зорово-рухова. По-різному підлітки запам'ятовують і відтворюють згодом необхідну інформацію. Комусь дуже легко запам'ятати невеликий теоретичний матеріал про письменника, його програмовий твір, жанрово-стильові особливості. Іншим учням матеріал для запам'ятовування стає доступним лише тоді, коли він пов'язаний із якимись зовнішніми проявами, рухами, мімікою і жестами, відновленням чогось почутого або побаченого раніше.

Орієнтиром удосконалення пам'яті в підлітковому віці можуть стати дослідження психологів І. Булах, О. Скрипченка та ін. Вони дійшли висновку, що в здобувачів освіти пам'ять переходить від конкретно-логічної

до абстрактно-логічної. У більшості з них з'являється здатність керувати довільним запам'ятовуванням певних епізодів із творів, деталей, пов'язаних із образами персонажів, об'ємного літературознавчого матеріалу.

Психологи М. Волков, Л. Жабицька, О. Нікіфорова та ін. доводять важливість читацької уяви в процесі сприймання художніх творів, а особливо про дітей. Було встановлено, що уява здобувачів освіти не відразу стає творчо активною та емоційною. Спочатку вона спрацьовує пасивно, згодом – настає стрімка зміна особливостей її функціонування. У зв'язку з цим істотно змінюється й сприймання художнього твору.

Уява – це єдина психічна функція, якою підлітки можуть керувати. Вони можуть уявно переноситися на місце події, заглиблюватися в художню канву твору, уявляти різноманітних персонажів, наближуючи їх до реальних осіб. Так, психолог І. Булах зазначав, що «...уява може збагачувати життя підлітка, поєднуючись із творчим мисленням..., але може й відчужувати його від реального на користь уявного світу, значно обмежуючи розвиток пізнавальної діяльності» [14, с. 164].

Діалектично творчий процес пізнання художнього твору тлумачив К. Г. Юнг, наголошуючи на важливості самого тексту твору, адже це є уже сформований, свідомий продукт, який потрібно вивчити з метою досягнення бажаного результату.

Фантазія теж займає не останнє місце в загальному процесі сприймання художнього твору про дітей учнями-підлітками. Адже вони виявляють бажання пізнати невідоме або зрозуміти складне не тільки розумом, але й чуттям, прагнуть чітко розмежовувати бажане й дійсне. А для цього потрібно пізнати насамперед себе, самоствердитися.

Через художню канву творів у підлітка відбувається формування внутрішнього світу, духовних цінностей, любові до батьківщини, рідної землі, культурних надбань. У зв'язку з цим В. Москалець вважає, «...що виховання духовності повинно стати психолого-педагогічним стрижнем

української національної школи» [52, с. 32]. Відтак учитель, готуючись до уроку літератури, кожного разу прогумовує його виховні аспекти.

Таким чином, спираючись на дослідження психологів, можемо констатувати, що процес сприймання літературних творів для дітей здобувачами загальної середньої освіти підліткового віку залежить від низки факторів:

- вікових психологічних особливостей розвитку особистості (пам'яті, уяви, уваги, фантазії тощо);
- усвідомленість тісного зв'язку здобувачів освіти з персонажами, створеними письменницькою уявою;
- здатність внутрішньо, психологічного відчувати героїв-дітей реципієнтами-підлітками;
- психологічної атмосфери, створеної на уроці української літератури;
- адаптації або психологічного клімату серед учнів відповідного класу.

3.2. Сучасний стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці

У пояснювальній записці чинної модельної програми (за заг. авторством Т. Яценко) зазначено, що література відтворює життя з усіх боків, указуючи на різноманітність людського буття в художніх образах.

У меті вивчення літератури зазначено ті складові, що є важливими в контексті магістерського дослідження: розвиток компетентних учнів-читачів, прилучення їх до високохудожніх надбань класичної української літератури, осмислення загальнолюдського значення зображеного письменником [72, с. 2].

Серед низки окреслених завдань актуальними є: ознайомити школярів-підлітків із доступними й цікавими для їхнього віку високохудожніми творами, подати початкові відомості про видатних українських письменників, формувати елементарні вміння аналізу художніх творів,

поглиблювати первинне сприймання та усвідомлення художньої сутності образів, сприяти засвоєнню основних понять із теорії літератури [72, с. 2].

У 5 класі автори пропонують вивчати оповідання Б. Грінченка «Украла» у розділі «Світ дитинства».

За модельною програмою «Українська література. 5-6 класи» автори М. Чумарна та Н. Пастушенко оповідання про дітей Б. Грінченка і В. Винниченка не вивчаються.

У модельній програмі Архипової В. для здобувачів освіти, які навчаються в 5 класі, у 3 розділі «Від казки до книги буття» в темі «Книжка вчить, як у світі жить» для обов'язкового вивчення пропонується вивчення оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник».

За старою програмою з української літератури 6–9 класи (за авторською редакцією Р. Мовчан) оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник» пропонувалося для текстуального вивчення в 6 класі орієнтовно протягом 4 уроків.

Як бачимо, немає однастайності у визначенні конкретних творів про дітей, які повинні текстуально вивчати здобувачі освіти в підлітковому віці.

Проаналізуємо чинні підручники з української літератури для 5 класу на предмет розгляду зазначених творів у них.

Підручник з української літератури для 5 класу (автор О. Авраменко) репрезентує теоретичний літературознавчий матеріал про В. Винниченка. У доступній для підлітків формі подано цікаві відомості про місце народження, дитячі роки майбутнього письменника, згадано його становлення як письменника. Стаття не об'ємна, теоретичну інформацію подано в художньо-публіцистичному стилі, до мінімуму зведений фактологічний матеріал.

Цікавими і різноманітними є рубрики підручника та ті види завдань, що в них уміщені. Після змісту оповідання автор навчального видання з метою перевірки рівня засвоєння учнями теоретичного матеріалу та сюжетної основи художнього твору у рубриці «Розвиваємо компетентності» подає тестові завдання з однією правильною відповіддю.

Рубрика «Аналізуємо зміст та особливості художнього твору» передбачає глибоке занурення в художню канву та ідейно-тематичний зміст оповідання «Федько-халамидник», спрямовує учнів актуалізувати певні знання, отримані на уроках української літератури значно раніше. Наприклад:

- Опис природи називають пейзажем. Знайдіть в оповіданні пейзажі й прочитайте їх. Висловіть свою думку про те, як вони підсилюють психологічний стан літературного героя або впливають на сприйняття читача? [1, с. 206]

З метою перевірки рівня засвоєння здобувачами змісту оповідання, О. Авраменко пропонує рубрику «Даємо відповіді за змістом твору». Запитання, вміщені в ній, мають різний характер: репродуктивні, творчі, творчо-пошукові, проблемні. Наведемо деякі з них.

- Пригадайте епізод із повітряним змієм. Чи вважали Федька своїм другом Стьопка, Спірка й інші хлопчики?

- Як характеризує Федька той факт, що він повернув відібраного змія, ще й ниток своїх дав хлопчикам?

- Через що, на вашу думку, помер Федько: через застуду чи недбайливе ставлення батьків? Чи можна було зарадити смерті хлопчика? [1, с. 205–206]

У підручнику важливою є рубрика «До речі», яка містить цінну інформацію про творче обдарування В.Винниченка. Зокрема укладач навчального видання вказує на те, що митець був не лише неперевершеним прозаїком і політичним діячем, але й виявив свій талант художника, створивши майже сто картин. І на підтвердження такої тези в підручнику розміщено яскравий ілюстративний матеріал, що наочно демонструє вміння митця малювати.

О. Авраменко пропонує орієнтовне домашнє завдання в такому формулюванні: *«Вишийте з оповідання В.Винниченка «Федько-халамидник» по 2–3 приклади епітетів, порівняйте і персоніфікацій»* [1, с. 208].

Про важливість української літератури як навчального предмета, який покликаний розвивати уяву п'ятикласників, та сприяти порівнянню описаного в художніх текстах із реальним життям зазначають автори підручника «Українська література» О. Заболотний та інші. Щоб актуалізувати увагу п'ятикласників та зацікавити творчістю В. Винниченка, автори мотивують здобувачів освіти, говорячи про те, що часто підлітки прагнуть продемонструвати власні лідерські позиції силою або ж якимись негативними вчинками. Але це не геройство, оскільки такі проступки можуть нашкодити самому бешкетникові. Щоб цього не сталося, діти мають думати про можливі наслідки своїх дій, а допоможе їм над цим замислитися Федько, головний персонаж оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник». Вважаємо, таку мотивацію навчальної діяльності дуже важливою, оскільки здобувачі освіти вже задумуються над мотивами своєї поведінки, вчинками, і чекатимуть можливості якнайскоріше розпочати читати та розглядати програмовий твір.

Невелика вступна стаття про В. Винниченка презентує письменника різнобічно обдарованою особистістю, оскільки у матеріалі статті міститься інформація і про дитячі роки майстра, про період змужніння, обрання життєвого шляху та перші кроки літературі. Цікаво, що укладачі вказують на інші грані таланту В. Винниченка і навіть пропонують здобувачам освіти виконати наступне завдання: *«Місто Кропивницький та картини Володимира Винниченка. Цю мандрівку можна здійснити, перейшовши в електронний додаток за QR-кодом на с.2»* [30, с. 143].

У рубриках «Перевіряємо», «Аналізуємо», «Міркуємо» вміщено низку різноманітних запитань, завдань за змістом оповідання «Федько-халамидник». Усі вони спрямовані на активну роботу здобувачів освіти, передбачають не лише репродуктивне відтворення отриманої інформації, а й активізацію пошукової діяльності, творчого мислення, нестандартного підходу до розв'язання проблемної ситуації. Наведемо приклади таких запитань і завдань.

- *Розкажіть про одну з витівок Федька [30, с. 147].*
- *Хто такий Толик і чому саме через нього у Федька постійні неприємності? [30, с. 147].*
- *Як ви сприймаєте той факт, що батьки постійно карають Федька? Чого насправді найбільше боялася мати хлопчика? [30, с.148].*

Сучасний урок літератури – це спільна робота здобувачів освіти і вчителя-словесника на позитивний результат. Про важливість такої діяльності наголошують укладачі навчального видання, тому пропонують різні завдання для виконання в парах і групах. Цікавим є, наприклад, таке: «Об'єднайтеся в групи. Намалуйте асоціативне гроно рис характеру і вчинків Федька або Толі. Розкажіть про обраного персонажа. Скористайтеся запропонованими підказками»[30, с. 158].

На інтерактивне спрямування навчального видання вказують творчі завдання, презентовані в ньому. Виконуючи їх, здобувачі освіти вчаться дозувати отриману інформацію, направляти її в правильне русло, проявляти свій творчий підхід і креативність, створювати власний інтелектуальний продукт. Так, під час вивчення оповідання «Федько-халамидник» автори пропонують такі завдання:

- *Складіть сенкан до образу Толі за зразком поданого сенкана про Федька.*
- *Придумайте фанфік (інше, більш благополучне закінчення) до цього твору. За потреби скористайтеся зразком в електронному додатку до підручника [30, с.159].*

Враховуючи поетапність літературної освіти, можемо говорити про те, що 5 – 6 класи – це прилучення до читання, тому укладачі підручника у межах теми, яка стосується вивчення творчості В. Винниченка, в рубриці «Для додаткового читання» рекомендують здобувачам освіти прочитати твір «Гей, чи пан, чи пропав...».

Інтерактивним та ілюстративно насиченим є підручник із української літератури (автори: В. Архипова, С. Січкара, С. Шило). У рубриках

«Пригадую вивчене», «Я знаю, що...», «Працюю над текстом», «Виконую складне завдання», «Виконую домашнє завдання», «Працюю над проєктом», «Працюємо разом», «Мистецька скринька» автори вміщують всі необхідні прийоми, види і форми робіт, які допоможуть і здобувачам освіти перевірити свої знання та проявити себе у ролі юних літературознавців, і полегшать учителя-словесникам процес підготовки до проведення уроків.

У розділі «Від казки до книги буття» автори вміщують весь необхідний матеріал, присвячений творчості В. Винниченка та оповіданню «Федько-халамидник». Розпочинається розділ завданням-інтригою: автори пропонують учням пояснення слова «Чванитися – вихвалитися, гордитися своєю перевагою». Відповідно здобувачів освіти мають висловити припущення про те, яке слово пов'язане з темою. Таке завдання не просто сконцентровує увагу, але й активізує учнів до діяльності, до активного спільного творчого пошуку відповіді на поставлене запитання. Адже в результаті опанування нової теми, вони мають визначити те найбільш влучне слово і пояснити свій вибір.

Укладачі навчального видання обирають нестандартний спосіб подання матеріалу про В. Винниченка. Вони не перевантажують здобувачів освіти затеоретизованими фактами, уникають перенасичення датами та складною інформацією. Натомість у рубриці «Познайомитися з автором» пропонують п'ятикласникам розглянути схему, в якій представлений В. Винниченко як письменник, драматург і художник.

Як і попередньо проаналізованих підручниках, автори звертають увагу на хист письменника до малювання, використовують відповідний ілюстративний матеріал, який засвідчує схильність до творчості митця. Учні мають не просто розглянути репродукції картин, а й виконати завдання, поставлене перед ними: *«Розглянь роботи митця. Яка з них тобі сподобалася найбільше? Що ти можеш сказати про Винниченка-художника»* [2, с. 204].

Традиційно автори розробили різні варіанти запитань і завдань за змістом оповідання «Федько-халамидник», проте у рубриці «Працюю над проєктом» вони пропонують здобувачам освіти виконати творче завдання пошукового спрямування, використовуючи при цьому вміння учнів працювати з інформаційними технологіями.

Укладачі пропонують таке завдання: *«Напиши коротке повідомлення для Толі за технікою РАФТ. Вислови в листі прохання, заклик чи пораду, щоб хлопець усвідомив наслідки власного вчинку й зрозумів, що переклавши провину на Федька, він став винуватцем трагічної кінцівки»* [2, с. 205].

У підручнику за редакцією Т. Яценко відсутній матеріал (як і в модельній програмі) про творчість В. Винниченка, натомість вміщена інформація про життя і творчість Б. Грінченка і його оповідання «Украла». Автори наголошують на цікавих фактах про письменника, спонукають здобувачів освіти через низку завдань до творчого діалогу з ним, наголошують на важливості осмислення проблем, що знайшли відображення в оповіданні «Украла».

Орієнтиром для пізнання художньої майстерності твору є низка цікавих рубрик підручника: «Читацький путівник» (містить перелік компетентностей, набутих учнями під час вивчення теми), «Ти вже знаєш» (актуалізація набутих із початкової школи знань), «Ти вже вмієш» (можливість практично застосувати сформовані вміння та навички), «Літературознавчий клуб» (спрямований на поглиблену роботу з текстом художнього твору), «У колі мистецтв» (простеження між предметних зв'язків), «Поміркуй!» (запропоновані запитання і завдання, що стосуються змісту прочитаного твору), «Читай і досліджуй» (творчі або дослідницькі завдання, спрямовані на поглиблене вивчення твору). Крім того, у розділі міститься QR-код, у якому схована частина теоретичного матеріалу. Перейшовши за ним, здобувачі освіти мають можливість ознайомитися з «прихованою» інформацією.

У розділі під назвою «Світ дитинства» автори підручника уміщують текст оповідання Б. Грінченка «Украла» для прочитання п'ятикласниками.

Рубрика «Поміркуй!» містить запитання за змістом прочитаного твору. Потрібно вказати, що запитання є різними. Як правило, вони не містять однозначну відповідь, відтак налаштовують учнів на роздуми, аналіз, дослідження, спостереження, узагальнення та висновки. Щоб дати відповідь, потрібно прочитати зміст твору.

Наведемо деякі з них:

- *Про які риси характеру свідчить поведінка Олександрі?*
- *Які почуття в тебе виникли під час читання епізоду розмови вчителя з дівчинкою?*
- *Які обставини, на твою думку, спонукали її взяти чужу їжу? [71, с.186].*

У рубриці «Літературознавчий клуб» автори презентують не тільки літературознавчий матеріал про Б. Грінченка (дата і місце його народження, найближче оточення, родина, вказівка на жанрове різноманіття творів митця), а й в адаптованій для п'ятикласників формі розкривають зміст оповідання «Украла».

Про творчість Б. Грінченка згадується й у підручнику О. Борзенка у розділі «Світ дитинства». Навчальний матеріал у ньому структуровано в певній послідовності: короткі відомості про автора – розповідь про твір – необхідні для сприйняття твору відомості з теорії літератури – читацький практикум. Найважливіший, на нашу думку, «Читацький практикум» допоможе здобувачам освіти набути практичних навичок різних видів читання, навчитися оцінювати оповідання, виявляти своє ставлення до прочитаного, висловлювати почуття, що з'являються під впливом змісту художнього твору.

Після невеликої вступної статті про Б. Грінченка автори вміщують текст самого оповідання «Украла» і націлюють учнів на його прочитання. Зміст твору підкріплюється вдало підібраним ілюстративним матеріалом. Рубрика «Розмірковуємо над текстом твору» передбачає заглиблення у зміст і форму оповідання, перевірку рівня сприйняття п'ятикласниками сюжету

твору. Відповідно в нагоді стануть запитання і завдання, представлені в навчальному виданні. Наведемо декілька прикладів:

- *Яке враження справило на вас оповідання Бориса Грінченка?*
- *Що ви дізналися з твору про народну школу? Скільки учнів у класі? Якого вони віку?*
- *Що вчителю було відомо про Олександру?* [9, с. 254].

Твір Б. Грінченка, написаний в реалістичному дусі, має повчальне спрямування, і на цьому наголошують автори підручника, пропонуючи творчо-пошукове завдання: *«Об'єднайтеся в групи й складіть правила, яких варто дотримуватися в конфліктних ситуаціях»* [9, с. 254].

Таким чином, проаналізувавши чинні шкільні підручники з української літератури для 5 класу, можемо зробити висновок:

- усі сучасні навчальні видання відповідають чинним модельним програмам із української літератури і репрезентують програмовий матеріал;
- кожне видання – це підручник-хрестоматія, оскільки, крім статті про письменника, в ньому вміщено сам текст оповідання;
- наявність різноманітних рубрик, що дають можливість вивчати програмовий твір різнобічно;
- репрезентування запитань і завдань, що зорієнтовані на формування предметних і ключових компетентностей п'ятикласників, передбачених чинними програмами;

Відтак, спостерігаються мінімальне використання інформації, яка б свідчила про міжпредметні зв'язки, про тісні генетичні зв'язки української та зарубіжної літератур. Потрібно, на нашу думку, збільшити кількість завдань, що сприятимуть формуванню інформаційної компетентності учнів, оскільки дистанційний або змішаний формат навчання в сучасній школі вказує на більший відсоток самостійності здобувачів освіти.

З метою з'ясування ситуації щодо вивчення літератури про дитинство на уроках, нами під час проходження педагогічної практики було проведено

анкетування та інтерв'ювання як учителів-словесників, так і здобувачів загальної середньої освіти (п'ятикласників).

У спілкуванні взяли участь 10 педагогів з різним досвідом роботи, педагогічним стажем і підходами до викладання літератури. Їм було задано декілька запитань:

- У чому складність роботи в НУШ на уроках української літератури?
- Чи є труднощі на практиці у вивченні оповідань про дітей, зокрема невеликих творів В. Винниченка чи Б. Грінченка?

Запитання до вчителів були нескладними, вони стосувалися їхньої професійної діяльності, особливостей роботи в класах НУШ, спираючись на модельні програми. Під час інтерв'ю педагоги ділилися власним досвідом, говорили про актуальні питання і проблеми. У магістерському дослідженні ми спробували узагальнити їхні відповіді, роздуми, слова. Так складність роботи в класах НУШ на уроках української літератури вони вбачають у наступному:

- перенасиченість програмового матеріалу, часто – не відповідність змісту художнього твору віковим і психологічним особливостям учнів;
- значна розпорошеність модельних навчальних програм і шкільних підручників;
- неунормованість навчального матеріалу, інколи – складність у знаходженні навіть текстів художніх творів.

Вчителі теж мають власні думки щодо особливостей вивчення оповідань про дітей. Усі вони заявили про недостатню кількість таких рекомендованих творів у нормативних документах. Педагоги визначили певні недоліки у вивченні таких творів:

- відсутність зацікавленості та інтересу учнів пізнавати те, що стосується минулих століть. Їх цікавлять твори про сучасних підлітків;
- невміння або небажання спроектувати змальовану в оповідання реальну дійсність на сучасність;

- важко порівнювати дітей, зображених письменниками у творах, із власними особами;
- втрата інтересу до прочитання будь-яких творів взагалі.

Крім того, нами було розроблено анкету для учнів з метою з'ясувати причини такої ситуації.

Анкета для п'ятикласників

1. Назвіть твори про дітей і для дітей, які ви читали на уроках або самостійно, та вкажіть їх авторів.
2. Визначте жанр таких творів.
3. Чи цікаві такі твори для прочитання й розгляду? Чому?
4. Подумайте, в чому їхня актуальність.

Кількість запитань для анкети була обмеженою, оскільки підлітки ще за своїми віковими і психологічними особливостями не змогли б дати вичерпні відповіді на них. Як засвідчили результати відповідей, всі питання виявилися непростими для здобувачів освіти, оскільки їм було нелегко актуалізувати свої знання, пригадати вивчений раніше літературознавчий матеріал.

Проаналізуємо відповіді п'ятикласників. Так, 41% опитаних, відповідаючи на перше запитання, назвали декілька творів про дітей: Є. Гуцало «Лось», Г. Тютюнник «Дивак», М. Вінграновський «Сіроманець», В. Винниченко «Федько-халамидник», Марк Твен «Пригоди Тома Сойєра», Е. Портер «Поліанна», М. Коцюбинський «Подарунок на іменини». 40% респондентів згадали лише ті твори, які нещодавно розглядали на уроках української літератури: Є. Гуцало «Лось» і Г. Тютюнника «Дивак». І 19% здобувачів освіти на дане питання не дало жодної відповіді.

Відповідь на друге питання анкети засвідчила взагалі низький рівень теоретико-літературних знань і сформованих, відповідно, практичних умінь і навичок щодо визначення жанрової приналежності вивчених творів. Для п'ятикласників складно було розмежувати поняття «рід» і «жанр» літератури та визначити жанр уде вивчених творів. Так, 49% респондентів плуталися, не могли дати остаточну відповідь, для них немає істотної відмінності між

різними епічними жанрами, такими як роман, повість, оповідання. 31% опитаних зазначили, що вивчені на уроках української літератури твори про дітей і для дітей, в основному, це оповідання; на підтвердження власних думок наводили його жанрові особливості, вказавши, насамперед, на невеликий обсяг і обмежену кількість персонажів. 20% здобувачів освіти дали вичерпну відповідь, визначивши жанр оповідання, правильно окресливши його риси, назвавши навіть головних персонажів творів та їх ідейно-тематичне спрямування.

Найпростішим для здобувачів освіти виявилось третє питання анкети. Вони відверто, щиро й не приховано говорили про інтерес до таких творів. Проаналізувавши їхні відповіді, можемо сказати, що для п'ятикласників такі твори є цікавими тому, що:

- в їх основі – захоплюючий сюжет, інколи – фантастичний; боротьба добра і зла і, відповідно, майже завжди перемога доброго начала;
- проста, доступна мова творів: короткі речення, прості лексеми, багато діалогів або полілогів, яскраві описи місця дії;
- головні персонажі таких творів багато в чому схожі або нагадують самих здобувачів освіти, а їхні проблеми, стосунки з ровесниками і дорослими – це теж реалії життя п'ятикласників.

Розмірковували п'ятикласники і над питанням актуальності таких творів. Думки були різними. В основному вони вказували на те, що актуальність таких оповідань міститься в художньому вияві життя дітей-підлітків і перелицюванні проблем, зображених у творах, на сучасну дійсність; повчальному змісті творів.

Отже, провівши інтерв'ювання та вчителів української літератури та опитування здобувачів освіти, ми прийшли до висновку, що спостерігаються певні прогалини в теоретичних знаннях п'ятикласників і методиці роботи словесників із такими творами. Відтак, убачаємо за необхідне розробити методичні рекомендації, спираючись на творчість Б. Грінченка та

В. Винниченка, до вивчення творів про дітей, які стануть у нагоді як учителям, так і здобувачам освіти.

3.3. Методичні рекомендації до вивчення творів про дітей на уроці української літератури

Урок літератури в сучасній школі особливий: потрібно налаштуватись не тільки на розумову працю, а й на естетичне та емоційне сприйняття художнього твору. Адже якщо на уроці не буде внутрішньої схвильованості, то здобувачі освіти не отримають радості від спілкування зі словом письменника.

За різними чинними модельними програмами у 5 класі вивчаються оповідання Б. Грінченка «Украла» та В. Винниченка «Федько-халамидник». Адже оповідання про дітей – краща частина літературної спадщини Б. Грінченка та В. Винниченка. Для розроблення методичних рекомендацій ми обрали згадані оповідання.

Орієнтовно твір В. Винниченка «Федько-халамидник» вивчається протягом двох уроків, тому ми виокремили теми цих занять:

- 1) В. Винниченко. Дитинство письменника. Художня розповідь про Федька, його життя, стосунки з однолітками.
- 2) В. Винниченко «Федько-халамидник». Добро і зло, благородство і підлість у творів. Щедрий на добро внутрішній світ героя. Федько як особистість.

Відповідно оповідання Б. Грінченка «Украла» орієнтовно вивчається протягом одного уроку. Ми визначили таку тему уроку: «Борис Грінченко. «Украла». Розповідь про письменника, його педагогічну діяльність. «Украла» – оповідання про життя сільської школи в поневоленій Україні. Динамічність оповіді. Психологія вчинку Олександрів. Ідея розуміння людської душі, співчуття, прощення»

У процесі вивчення оповідання «Федько-халамидник» учні мають здобути низку предметних і ключових компетентностей.

Предметні компетентності: учень/учениця розповідає цікаві епізоди з життя письменника; *знає* зміст оповідання, виразно і вдумливо *читає* епізоди, що найбільше вражають; *аналізує* епічний твір; *називає* риси характеру Федька, що вирізняють його з-поміж друзів-однолітків, *коментує* їх; *аналізує* роль художніх засобів у творі; *знаходить* портрет, пейзаж, діалоги; *формулює* головну думку оповідання.

Ключові компетентності: учень/учениця *висловлює* своє ставлення до літературних героїв; *визначає* причиново-наслідкові зв'язки між фактами і явищами; *пропонує* алгоритм дій.

Емоційно-ціннісне ставлення: *усвідомлення* найважливіших цінностей моралі та етики, що роблять людину духовно багатогою і щедрою на добро, порядність, чесність [72, с. 32–33].

Ураховуючи зміст програмового матеріалу, вміщений до оповідання Б. Грінченка «Украла», ми теж визначили предметні та ключові компетентності, які учні набудуть у процесі текстуального дослідження епічного твору.

предметні: учень/учениця уважно слухає коротку інформацію про життя і творчість Б. Грінченка; стисло переказує зміст художнього твору; читає виразно програмовий твір; характеризує порушені в творі проблеми: добра і зла, милосердя і прощення, морального вибору людини, формування характеру і світогляду юних героїв, формулює тему та основну думку твору;

ключові: учень/учениця виявляє взаємозв'язок змісту твору про дітей із власними потребами для особистісного розвитку; проводить паралелі між образами і ситуаціями в творі і власним життєвим досвідом для формування базових морально-етичних норм; представляє текст прочитаного художнього твору, використовуючи різні способи і засоби візуалізації твору; ефективно використовує інформаційні ресурси для задоволення власних читацьких потреб [72, с. 30].

Виходячи із класифікації типів уроків Є. Пасічника, для експериментальних планів-конспектів ми обрали тип уроку: урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок, оскільки протягом обох уроків здобувачі освіти будуть опановувати новий теоретичний матеріал, читатимуть і текстуального розглядатимуть оповідання «Украла» і «Федько-халамидник». Відповідно до типу заняття дотримувалися структури побудови плану-конспекту: актуалізація опорних знань, повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності, сприймання і засвоєння нової навчальної інформації, підсумок уроку, оголошення і коментар домашнього завдання.

Початок твору з вивчення оповідань «Украла» і «Федько-халамидник» повинен бути емоційним. Це, відповідно, збуджує почуття і розум учнів, викликає інтерес до пізнання та осмислення, є стимулом для подальшої роботи, створює відповідну атмосферу й на наступний урок. Тому ми обрали відповідні методичні прийоми і види навчальної діяльності. Так, наприклад, перший урок з вивчення оповідання «Федько-халамидник» рекомендуємо розпочати із зачитування *вчителем притчі про двох вовків*.

Колись давно старий відкрив своєму онукові одну життєву істину:

- *В кожній людині йде боротьба, дуже схожа на боротьбу двох вовків. Один вовк представляє зло, заздрість, ревності, жаль, егоїзм, амбіції, брехню Інший вовк представляє добро: світ, любов, надію, істину, доброту і вірність.*

Онук, зворушений до глибини душі словами діда, замислився, а потім запитав:

- *А який вовк в кінці перемагає?*

Старий посміхнувся і відповів:

- *Завжди перемагає той вовк, якого ти годуєш.*

Після її прослуховування в учнів виникають певні емоції, почуття, думки. Активізувати вчитель може за допомогою низки питань *вступної бесіди*. Наприклад:

- Чи замислювалися ви над тим, які ви? Які люди вас оточують? Чи у вашому характері присутні такі риси, як гордість, чесність, справедливість, людяність?

- Скажіть, чи є у вас друзі? Які вони?

- А чи доводилося вам пустувати, робити часом те, чого не можна?

- Які, на вашу думку, повинні бути справжні друзі?

- Чи вважаєте ви себе гарним другом? Чому?

Відповідно, коли учні вивчають оповідання «Украла», пропонуємо теж прослухати легенду про Воду, Вогонь та Честь

Йшли по дорозі троє подорожніх: Вода, Вогонь та Честь. Підійшли до роздоріжжя, зупинились і вирішили розійтись. Кожен піде своєю дорогою. А як же відшукати кожного із нас?

- *Якщо захочете знайти мене,— сказала Вода,— ідіть за тим, хто спраглий.*

- *Якщо захочете знайти мене,— сказав Вогонь,— ідіть за тим, хто хоче зігрітись.*

А Честь стояла і мовчала.

- *Чого ж ти мовчиш? Як віднайти тебе?*

- *Хто мене загубить, той уже не віднайде,— відповіла Честь.*

Щоб краще зрозуміти художній твір, потрібні певні знання про автора та обставини написання твору, про історичну епоху, на тлі якої змальовуються події. Тому хоча в програмових настановах для 5 класу не йдеться про вивчення життєпису письменників, рекомендуємо ознайомити здобувачів освіти з найважливішими віхами біографії письменника, підібрати цікаві факти про його дитячі і юнацькі роки.

Для підсилення емоційності викладу вчитель має наголосити на значенні родини та батьківського виховання в житті кожної людини.

Звичайно, у п'ятому класі основні відомості про письменника учні одержують від учителя. Головна мета – викликати інтерес до особи й творчості митця. Для п'ятикласників це не перелік дат і фактів, що часто заступають особистість, а, наприклад, уявна подорож у дитинство

письменника або повідомлення учня-біографа/учня-письменника з елементами інсценування. Такі відомості підготують учнів до сприйняття подій, що лягли в основу оповідання.

Наведемо приклади орієнтовних повідомлень про В. Винниченка.

Учень 1 (в ролі В. Винниченка). Я ріс у тих серед безкрайніх степів на півдні України. Вечорами слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а удень ширина степів навіювала сум безкрайності. У тих теплих степах виробилась моя кров і моя душа...Знаєте, над ворітьми двору була дерев'яна скриня, у якій любив сидіти я і слідкувати за тим, що робилося навкруги, не будучи помічений ніким. І коли хтось із дітей вертався з чимось їстівним, за чим посилала чужа мати, я...граючись у Солов'я-Розбійника, зненацька вистрибував зі своєї схованки й вимагав данини. Ніколи не забирав усього, а тільки невелику частинку. І це не від жадності до ласощів, але для того, щоб показати свою силу владність.

Учень 2 (у ролі матері письменника). Володимир виділявся з-поміж однолітків надзвичайною кмітливістю й прекрасною пам'яттю. Змалку в нього виявився великий потяг до знань, до книжки. Він рано сам навчився читати. У книжках прагнув знайти розгадку багатьох незрозумілих йому таємниць людського життя. Допомагаючи батькові пасти панську отару, носив торбинці, крім шматка хліба, ще й книжки. Із семи років він навчається в сільській школі й одразу стає першим учнем. Згодом вступає до Єлисаветградської гімназії. У ті часи навчатися в гімназії могли лише діти багатіїв. Володимир, мужицький син, уже з перших днів стає об'єктом глузувань.

Підсумовуючи, вчитель наголосить, що, малюючи образи дітей, письменник завжди пам'ятав про своє дитинство і юність, свої давноминулі, але незабутні маленькі болі та радощі.

Після розповіді вчителя здобувачі освіти дають відповіді на запитання про те, що найбільше вразило. Одержавши, безумовно, позитивну відповідь, можна продовжити читання тексту вчителем та учнями.

Відзначимо, що для свідомого розуміння образів літературних героїв, учням необхідно знати життєву основу твору. Певною фактологічною основою послужили особисті спогади письменника про батьків, родичів, сусідів. Як згадує дружина В. Винниченка, *«...теми для творів вибирались з дуже різноманітних джерел життя. Часом вони виникали з фактів, записаних за розповідями когось із знайомих, а частіше з власних спостережень, з власного досвіду»*.

Вивчаючи оповідання, потрібно неодноразово звертатися до художнього читання й перчитування тексту. Це сприяє розвитку естетичного сприйняття, творчої уяви, емоційного відчуття. П'ятикласники повинні навчитися слухати художнє слово, відтворювати в уяві картини, зображені письменником, співпереживати з автором і героями. Тому під час прочитання оповідання «Украла» Б. Грінченка доцільно було б запропонувати здобувачам освіти прочитати твір за ролями.

I група — Олександра, Пріська, вчителі.

II група — Олександра і діти.

III група — учні і діти.

Під час читання вчитель коментує деякі епізоди, проводить бесіду з метою виявлення емоційного настрою учнів. Наприклад:

- *Які картини постали у вашій уяві? Які виникли почуття?*
- *Чим вражає манера розповіді письменника?*
- *Розкажіть про ставлення автора до зображуваних подій. З чого це видно?*

На наступному уроці, поглиблюючи роздуми про оповідання, учні звертаються до епізодів твору. Учні переказують вибрані словесником ключові моменти.

Продуманою має бути й *робота з назвою творів*. Наприклад, важливо пояснити назву оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник». З'ясовуючи семантику слова «халамидник», учні висловлюють свої думки, перчитують окремі епізоди, шукаючи відповіді та підтвердження своїм

словам. У вигляді *бесіди* має відбуватися розмова про характер хлопчика, його реакцію на добро і зло, життєві обставини, що впливають на його вдачу. Учні зачитують портрет Федька: «Чуб його стирчаком виліз з-під картуза, очі хутко бігають», «руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішаючи». В. Винниченко звертає увагу читачів передусім на вчинки, поведінку, переживання героя. Учні перечитують рядки з оповідання про витівки Федька, його пустоші.

Найбільше, звичайно, здобувачів освіти хвилює розповідь про перехід Федьком весняної ріки. Учні відмічають сміливість, відвагу, навіть відчайдушність Федька, його кмітливість у боротьбі зі стихією, вправність та завзяття.

Закінчення оповідання болюче вражає, не залишаючи байдужим нікого: єдиний раз у своєму житті Федько сказав неправду, вдруге врятувавши боягуза Толю, за що поплатився своїм життям.

Учні розв'язують проблемні запитання:

- *Як би ви вчинили на місці Федька?*
- *А чи змогли б ви поводитися так, як Толя?*

Виявити цілісність сприйняття учнями змісту оповідання допоможуть запитання:

- *Де і в який час відбуваються події, описані в оповіданні «Федько-халамидник»?*
- *Назвіть епізоди, які вам найбільше сподобалися.*

Автор через слово вчителя підсумовує. Це має бути обов'язково, інакше нічого не зміниться в особистості наших вихованців після прочитання оповідання. Твір дає можливість формувати уявлення про добро і зло, порядність, чесність, про те, якою має бути людина.

Вчитель ставить завдання, спрямовані на повніше відтворення в уяві школярів образу Федька:

- *Намалюйте словесний портрет Федька.*

- *Розгляньте малюнок, уміщений в підручнику. Чи співпадає ваше уявлення про героя із зображенням?*
- *Поясніть, які риси характеру показав художник.*

Перед тим, як здобувачі освіти висловлять думки, вчителю потрібно зробити акцент на окремих особливостях художнього стилю письменника. Варто нагадати, що літературні образи створюються за допомогою авторської характеристики, портрета, опису обстановки, мови. Простота композиції, динамічність розповіді, вміння класти важливу ідею і насичений подіями сюжет у невеликий за обсягом твір, поглиблений психологічний аналіз – усе це характеризує почерк В. Винниченка.

Лаконічний опис зовнішності Федька дає можливість побачити емоційний стан хлопчика. В зображенні дійових осіб автор не деталізує їхній зовнішній вигляд, активізує уяву на створенні зорових образів. Таким чином учні приходять до висновку, що письменник послідовно намагається зміцнити в них чуттєве уявлення про Федька як показного, жвавого і завзятого, життєрадісного і впевненого у собі підлітка, навіяти прихильність до нього.

Так, уявляючи Федька, п'ятикласники зможуть краще вмотивувати й пояснити його вчинки. Визначити особливості вдачі, вік, соціальне становище персонажа можна не так через літературний портрет, як через його конкретні дії. Підтвердження цього учні знайдуть у тексті оповідання:

- *«Це був чистий розбишака-халамидник»;*
- *«Наче біс який сидів у хлопців! Усі діти як діти – граються, бавляться тихо, лагідно. Федькові ж неодмінно, щоб битись, щось перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці»;*
- *«Він міг би підійти тихенько, так, що й не почув би ніхто, але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить»;*
- *«Битися з ним і не пробуй – перший по силі на всю вулицю. Враз тобі дасть підніжку, зімне, насяде...».*

Образ Федька суперечливий, тому потрібно звернути увагу на те, що персонаж зображується ніби в двох планах: один із них вже підкреслено в самій назві твору. Другий – благородні вчинки – протилежний, який осмислюється в ході розвитку дії. Щоб учні змогли правильно потрактувати образ персонажа, вчителів необхідно допомогти їм зрозуміти суперечливість між зовнішньою оболонкою героя і його внутрішньою суттю. Оскільки письменник показує процес формування й проявлення характеру героя, рекомендуємо звернути увагу на генетичну природу образу, що йде від батьків, від родини. Аналіз образів батьків вимагає повторного прочитання епізодів оповідання. Звертаючись безпосередньо до тексту, словесник активізує відтворювальну уяву учнів. Бесіда має бути спрямована не на відтворення подій, а на їх оцінку. Запитання допоможуть здобувача освіти правильно зрозуміти життєві принципи та виховні ідеали родини головного персонажа:

- *Якими ви уявляєте батька й матір Федька?*
- *Що можна сказати про їхнє життя?*
- *Які риси вдачі притаманні Федьковим батькам?*
- *Яким, на вашу думку, було виховання сина в родині?*
- *Охарактеризуйте сімейні стосунки.*
- *Чим зумовлене різне ставлення батька й матері до сина?*
- *Чи виявлялися в поведінці батьків родинні почуття до сина?*
- *Яке ваше ставлення до них?*

Під час бесіди потрібно обов'язково наголосити, що родинні стосунки значною мірою впливали на виховання й формування характеру Федька, становлення його юної особистості. Учні переконуються, що гнівливість, знервованість матері, жорстокість і свавілля батька травмували синову психіку, призвели до виникнення протиріч у його характері та діях.

Для повноцінного розкриття індивідуальних рис вдачі Федька словесник пропонує оживити в пам'яті образ Толі, проаналізувати його

вчинки, ставлення до друзів, охарактеризувати стосунки з батьками.

Відповідно будуть сформовані запитання:

- *Яким у вашій уяві постає Толя?*
- *З яких епізодів ви довідуєтеся про родинне виховання Толі? Як він ставиться до своїх батьків?*
- *Що можна сказати про дружбу Федька і Толі?*
- *Які риси вдачі визначають поведінку цих героїв?*
- *Подумайте, якими б людьми могли б вирости ці діти?*

Перелік запитань передбачає роботу з текстом: короткі усні відповіді, читання відповідних уривків, аргументація суджень про вчинки персонажів.

Працюючи над засвоєнням змісту оповідання «Украла» вчитель-словесник може запропонувати цікаві прийоми і види робіт із текстом художнього твору. Наприклад, дієвим, на нашу думку, буде виконання здобувачами освіти творчого завдання: обміркуйте і висловіть побажання двом дівчаткам: Олександрі та Прісьці.

Узагальнити роботу над порівнянням образів Олександри і Пріськи можна у вигляді порівняльної таблиці, зі змісту якої видно, чим не схожі між собою ці дві дівчинки, чому в них різні долі.

Героїня	Соціальне походження	Умови життя	Портрет
Олександра	«Дочка сільського писарчука - п'яниці»	«Ми їмо сухарі вже другий тиждень»	«... її біляве, вже у веснянках, обличчя було як крейда», «Бліде обличчя», «Мале, біляве дівча».
Пріська	«Батько її був в економії за прикажчика»	«Вона завсіди приносила з дому гарячу їжу: пиріжки, перепічки, коржі».	«Пріська була дівчина сита, добре годувана, її нерозумні очі зі сміху аж сховалися за

			ситними очима».
--	--	--	-----------------

Важливою на уроці української літератури є активна співпраця вчителя та учнівського колективу. Ефективними є різні групові роботи, які сприяють концентрації учнівської уваги, формують вміння працювати в групі на позитивний результат. Тому під час текстуального вивчення оповідання «Федько-халамидник» можна запропонувати різні варіанти роботи в групах. Наприклад:

Робота в групах.

Група 1. Скласти літературний портрет Федька.

Група 2. Взяти інтерв'ю в друзів Федька: Стьопки, Спірки, Гаврика.

Група 3. Переказати від імені матері Федька, що вона думає про свого сина.

Робота в групах.

Завдання: підібрати цитати до характеристики образу Федька і Толі. Зробити висновки про долю двох хлопців, визначити, які обставини впливали на їхні характери і поведінку.

1 група: підібрати цитати до характеристики образу Федька та умов його життя.

2 група: підібрати цитати до характеристики образу Толі та умов його життя.

Уроки української літератури повинні бути цікавими, інформативно насиченими, викликати жвавий інтерес у здобувачів освіти. Урізноманітнення відповідних прийомів і видів діяльності дає такий результат. Наведемо приклади деяких із них.

Гра «Віднови послідовність».

Завдання для учнів: розставити в хронологічній послідовності події, які відбувалися в оповіданні.

1. Сусідські жалоби на Федька.
2. Розбишака.
3. Федько на річці з друзями.
4. Заздрість і розгубленість Толі.

5. Татове виховання.
6. Переправа на крижинах на другий берег річки.
7. Федько рятує Толю.
8. Кара за Толю й смерть Федька.

«Чарівна скринька»

Завдання: витягнути зі скриньки слова і прикріпити під іменем того героя, з яким вони асоціюються.

Покірливий, спритний, чесний, черствий, безсердечний, бешкетливий, ласкавий, ніжний, делікатний, підлий, правдивий, справедливий, пихатий, вірний у дружбі, зарозумілий, боягузливий, мужній, сміливий, відчайдушний, добрий, ввічливий, лицемірний, необережний, плаксивий, гордий, неслухняний.

Гра «Мовна розминка»

Завдання: запишіть у дві колонки слова антоніми, які характеризують героїв твору

Федько	Толя
Добро	Зло
Правда	Брехня
Сміливість	Боягузтво
Чесність	Підлість
Веселий	Понурий
Відвертий	Скритний
Грубий	Делікатний
Позитивний	Негативний
Невинний	Винний
Світло	Темрява
Симпатія	Антипатія
Життя	Смерть

Робота з репродукціями картин В. Перова «Трійка», М. Богданова-Бельського «Усна лічба» (під час вивчення оповідання Б. Грінченка «Украла»)

- Опишіть, що і кого зображено на репродукціям картин відомих художників.
- Які відтінки кольорів використовують художники? З якою метою вони це роблять?

- Які емоції передані на художніх полотнах?

Таким чином, розроблена нами і запропонована для практичного впровадження на уроках української літератури система уроків з вивчення творчості В. Винниченка та його оповідання «Федько-халамидник» буде ефективно дієвою, результативною, практично значущою у разі дотримання вчителями методичних рекомендацій.

Висновки до розділу 3

Аналіз нормативних документів і чинних модельних програм із української літератури, опрацювання науково-критичних, методичних джерел, студіювання підручників для основної школи з досліджуваного питання засвідчує актуальність обраної теми магістерського дослідження, її недостатнє розкриття у наукових пошуках учених-методистів та шкільній практиці.

Автори-укладачі шкільних підручників звернули детальну увагу на студіювання основних фактів про Б. Грінченка і В. Винниченка та вивчення програмових творів «Украла» і «Федько-халамидник», тому, окрім теоретичного матеріалу, вони пропонують ефективні види навчальної діяльності (різноманітні види бесід, виконання тестових завдань, переказ та коментар програмових уривків творів, вправи на закріплення та узагальнення, інтерактивні види вправ і завдань), у результаті виконання яких в учнів будуть формуватися практичні вміння та навички аналізу невеликого за обсягом епічного твору та розгляду унікальності творчості письменника.

Студіювання навчальної літератури стало поштовхом до розробки системи уроків з української літератури для учнів 5 класу нової української школи за темами «Б. Грінченко «Украла»» і «В. Винниченко «Федько-халамидник»». Нами запропоновано три експериментальні плани-конспекти уроків, у яких деталізовано розписано процес шкільного вивчення оповідань «Украла» і «Федько-халамидник».

Запропоновані основні методи, прийоми та види навчальної діяльності дозволяють здійснити детально розглянути твір, виокремити його ідейно-тематичний зміст, проблематику, розкрити творчу індивідуальність письменника. Під час впровадження таких конспектів уроків в освітній процес сучасної школи у п'ятикласників будуть сформовані відповідні предметні та ключові компетентності, описані в магістерському дослідженні, та емоційно-ціннісне ставлення.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Детальний аналіз окресленої проблеми в науково-довідниковій, літературознавчій, методичній літературах, студіювання чинних шкільних модельних програми та підручників для учнів 5 класу закладів загальної середньої освіти підтверджує актуальність обраної теми магістерського дослідження, доводить її недостатню розробленість.

Низка різноманітних життєвих обставин значно актуалізувала увагу науковців до питання літератури для дітей і про дітей в сучасному літературознавчому дискурсі. Це та література, що створена спеціально для дитячого прочитання і вирізняється з-поміж художніх текстів властивими їй ознаками: проста, доступна мова творів; відповідність тематики віковій групі читачів; невеликий обсяг, із обов'язковим додатком до його основного змісту ілюстративного матеріалу; велика кількість діалогів і дій.

Ураховуючи загальну періодизацію вітчизняного літературного процесу та спираючись на наукові напрацювання Н. Богданець-Білоskalенко, виокремили періоди виникнення і розвитку дитячої літератури: формування давньоруської літератури для дітей (IX–XVII століття); розвиток дитячої літератури в XVIII столітті; дитяча література (XIX століття); дитяча література (кінець XIX – початок XX століття).

Твори, в яких основними персонажами виступають діти, умовно літературознавців ділять на дві групи: 1) художні тексти, розраховані для усіх груп читачів – і дорослих, і дітей (Панас Мирний «Морозенко», І. Франко «Малий Мирон», «Отець-гуморист», Б. Грінченко «Дзвоник», «Каторжна», М. Коцюбинський «Подарунок на іменини» та ін.); 2) твори виразного дидактичного спрямування, адресовані малому читачеві (Б. Грінченко «Олеся», «Кавуни», М. Коцюбинський «Харитя», «Ялинка» та ін.). Характерними рисами творів, головними персонажами яких є діти, є: - значна увага до подій, соціальних протиріч, які істотно впливають на формування внутрішнього світу дитини;

- превалювання ідеологічних чинників, розкриття соціальних конфліктів, що накладають відбиток на характер персонажів;
- емоційний тон авторської розповіді;
- вплив дорослого на дитину;
- утвердження почуття громадянського обов'язку, патріотизму, колективізму, згуртованості;
- психологічна характеристика дітей, обґрунтування їхніх учинків і поведінки низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників;
- дидактизм оповідань.

Значний доробок творчої спадщини Б. Грінченка та В. Винниченка теж присвячений творам про дітей. Вони обирають оповідання для найбільш удалого розкриття ідейно-тематичного змісту і проблематики, в їх основі лежить одна подія, що визначає хід розвитку сюжету і є доленосною в житті героя-дитини. Митці показують еволюцію характеру персонажа, акцентуючи увагу на індивідуально-генетичних зв'язках із суспільним середовищем, дорослими і ровесниками. Як правило, герої розкриваються поступово, через вчинки, рефлексії, взаємостосунки з оточуючими.

Класичні оповідання Б. Грінченка та В. Винниченка про дітей якнайповніше репрезентують творчий геній митців, розкривають глибину авторських світоглядів, передають вболівання митців за долю дітей-бідняків, сиріт і безхатків. Письменники з любов'ю розкривають найпотаємніші сторони дитячої психіки, обумовлюють формування характеру зовнішніми та внутрішніми чинниками, розкривають вплив соціуму на особистість.

Студіювання актуального стану вивчення творів про дітей Б. Грінченка та В. Винниченка дали можливість зробити висновок про те, що є певні лакуни в їх шкільному вивченні. В науковому дослідженні, з метою покращення стану досліджуваної проблеми, було розроблено систему експериментальних планів-конспектів уроків із вивчення оповідань Б. Грінченка «Украла» і В. Винниченка «Федько-халамидник» у 5 класі нової української школи і запропоновано низку різноманітних методів, прийомів і

видів навчальної діяльності (*повідомлення учнів-біографів, робота з портретом, евристична бесіда, проблемна бесіда, розв'язання проблемних завдань, складання літературного гроно, робота з порівняльною таблицею, гра «віднови послідовність», мовна розминка, творче завдання, робота з репродукціями картин тощо*), які, на нашу думку, сприятимуть активізації діяльності здобувачів освіти, виникненню зацікавленості творчістю Б. Грінченка і В. Винниченка, будуть результативними і ефективними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Українська література : підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2022. 288 с.
2. Архипова В. П., Січкара С. І., Шило С. Б. Українська література: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Чернівці : Букрек, 2022. 240 с.
3. Архипова В. П., Січкара С. І., Шило С. Б. Модельна навчальна програма «Українська література. 5 – 6 класи» для закладів загальної середньої освіти. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/830/83085/1_Ukr_lit_5-6-kl_Arkhyrova_Sichkar_Shylo.pdf
4. Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. Львів : Літопис, 2001. С. 416–422.
5. Богданець-Білоskalенко Н. І. Українська дитяча література: маловідомі твори українських письменників II половини ХІХ ст. – I половини ХХ ст. : навчальний посібник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2011. 280 с.
6. Богданець-Білоskalенко Н. І. Дитяча література: твори українських письменників II половини ХХ – початку ХХІ століть. Київ: Видавничий дім «Слово», 2011. 480с.
7. Богданець-Білоskalенко Н. Розвиток літератури для дітей в Україні (сер. ХІХ – поч. ХХІ ст.). *Література. Діти. Час*. 2021. Випуск 7. С. 32–43.
8. Богданець-Білоskalенко Н. І. Художнє слово для дитини – духовне джерело формування національних цінностей. *Педагогічна освіта : теорія і практика* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д., 2010. Вип. 5. С. 89–92.
9. Борзенко О. Українська література: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Харків: Ранок, 2022. 363 с.
10. Брайко О. Проза Володимира Винниченка 1902–1910-х років: проблеми поетики: монографія. К. : ВД «Стилос», 2011. 303 с.

11. Варданян М. В. Дитяча література: навчально-методичний посібник. 2-е вид., випр. і допов. Кривий Ріг : Видавничий центр КДПУ, 2018. 128 с.
12. Васильченко С. Художні твори. Оповідання. Київ, 1999. 376 с.
13. Ведмідь І. Особливості психологізму малої прози Володимира Винниченка. *Дивослово*. 2010. № 4. С. 27–33.
14. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, І. С. Булах, Л. В. Долинська та ін. Київ : Каравела, 2008. 399 с.
15. Выготский Л. С. Психология искусства. М. : Лабиринт, 2008. 352 с.
16. Винниченко В. Намисто: Оповідання. К., 1989.
17. Винниченко В. К. Раб краси : оповідання, повісті, щоденникові записи : [для ст. шк. віку]. К. : Веселка, 1994. 383 с.
18. Винниченко В. Вибрані твори: Оповідання. Повість. Романи / Передм. Л. С. Дем'янівської. К. : Грамота, 2005. 928 с.
19. Винниченко Р. Я. Як писав свої літературні твори Володимир Винниченко. *Україна*. 1992. № 10–11. С. 14–15.
20. Гнідан О., Дем'янівська Л. Володимир Винниченко. Життя. Діяльність. Творчість: Навчальний посібник для студентів-філологів. К., 1996.
21. Гнідець У. С. Поняття «класична дитяча література» в німецькому літературознавстві ХХ століття. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2005. № 538. С. 73–77.
22. Гнідець У. С. Концептуалізація розуміння сучасної літератури для дітей та юнацтва в світлі наукової критики. *Література, Діти, Час* : Вісник центру дослідження літ. для дітей та юнацтва. Вип. 1. Тернопіль : Навч. кн. «Богдан», 2011. С. 25–35.
23. Голобородько Я. Інтелектуал, письменник, науковець. Життя й аспекти творчої діяльності Бориса Грінченка. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2005. № 10. С. 4–7.
24. Голобородько Я. Аспектні оази Володимира Винниченка. Роздуми над монографічним дослідженням. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2014. № 2. С. 2–7.

25. Головка А. Вибрані твори. Київ, 1988. 539 с.
26. Дзюбишина-Мельник Н. Фольклор і сучасна дитина. Київ, 1992. 68 с.
27. Дитина і книга: погляд крізь призму часу: бібліогр. огляд вид. із фондів Держ. наук.- пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського / НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд. А. І. Рубан; наук. консультант Л. М. Заліток ; наук. ред. П. І. Рогова ; літ. ред. І. П. Білоцерківець ; рецензент О. Є. Матвійчук. Київ, 2012. 108 с.
28. Дуняшенко Н. Неслухняність чи спосіб утвердження власного «Я»? (за оповіданнями В. Винниченка «Федько-халамидник» та А. Тарковського «Точильники») (конспект уроку з української літератури). *Українська мова і література в школі*. 2012. № 7. С. 33–42.
29. Єфремов С. Володимир Винниченко // Історія українського письменства. 1989. Т.2. С. 290–298.
30. Заболотний В. В. Українська література : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти / В. В. Заболотний, О. В. Заболотний, О. В. Слоньовська, І. В. Ярмульська. Київ : Літера ЛТД, 2022. 208 с.
31. Загороднюк О. І. Володимир Винниченко «Федько-халамидник». Урок-телевізійна передача. 6 клас. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2017. № 12 (484). С. 6–9.
32. Качак Т. Українська література для дітей та юнацтва : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 362 с.
33. Кизилова В. В. Жанрово-стильова еволюція прози для дітей та юнацтва другої половини ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2014. 40 с.
34. Кизилова В. Література для дітей та юнацтва: художня специфіка, тенденції інтерпретації. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. Донецьк, 2012. Вип. 17. С. 10–19.
35. Кизилова В. В. Українська література для дітей та юнацтва: новітній дискурс: навчально-методичний посібник для студ. вищих навч. закл.

- Старобільськ : Вид-во ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2015. 236 с.
36. Киличенко Л. Українська дитяча література. Київ : Вища школа, 1988. 264 с.
37. Ковальчук О. Краса і сила у практиках повсякдення (творчість В. Винниченка 1902– 1920 рр.) : [монографія]. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. 166 с.
38. Классович С. «Федько-халамидник» Володимира Винниченка: щедрість головного героя на добро. *Дивослово*. 2011. № 12. С. 15–17
39. Кобзей Н. Від натуралізму до неонатуралізму: естетичні шукання Володимира Винниченка. *Дивослово*. 2012. № 4. С. 57–62.
40. Коломієць Н. Є. Соціально-психологічні аспекти особистості та художні форми їх вираження у творчості Б. Д. Грінченка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 01.01.01. Дніпропетровськ, 2000. 16 с.
41. Костюченко В. Літературними стежками. Нарис історії української літератури для дітей ХХ століття. Київ : К.І.С., 2009. 344 с.
42. Королів-Старий В. К. Нечиста сила : казки. Київ : Школа, 2006. 258 с.
43. Коцюбинський М. Твори. К.: Основа, 2002. 267с.
44. Кудінова О. М. В.Винниченко «Федько-халамидник». *Все для вчителя*. 2011. № 34–36. С.156–158.
45. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1. 608 с.
46. Левченко В. Цікаві сторінки життєпису В. Винниченка. Художня оповідь про дивовижного хлопчика у творі «Федько-халамидник». *Українська мова й література у сучасній школі*. 2013. № 11. С. 40–44.
47. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / [ред. А. Волков]. Чернівці : Золоті Лаври, 2001. 636 с.
48. Любар О. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. Київ : Знання, 2003. 450 с.

49. Мартиненко В. О. Труднощі сприймання художніх творів молодшими школярами. *Українська мова і література в школі*, 2012. № 6. С. 16–20.
50. Михида С. Психопоетика українського модерну: проблеми реконструкції особистості письменника: [монографія]. Кіровоград : «Поліграф — Терція», 2012. 352 с.
51. Модельна навчальна програма «Українська література. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: Архипова В. П., Січкач С. І., Шило С. Б.).
URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Movno-literat.osv.hal/Ukr.lit.5-6-kl.Arkhypova.Sichkar.Shylo.14.07.pdf> (дата звернення: 11.10.2023).
52. Москалець В. П. Психологічне обґрунтування національної школи. *Рідна школа*. 1994. № 11. С. 30–33.
53. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства: [підручник]. К.: Видавничий центр «Академія», 2003. 360 с.
54. Наливайко Д. Проблема натуралізму в українській літературі. *Літературознавство: Матеріали III конгресу міжнародної асоціації українців*. К., 1996. 376 с.
55. Неймарк М. С. Виховання підлітків із різним спрямуванням особистості. *Воспитание школьников*. 1974. № 6. С.13–22.
56. Нечуй-Левицький І. Вітрогон. Держвидав України. Київ, 2001. 256 с.
57. Одинець І. Дорогий скарб нашого народу (Вивчення оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник» у 5 класі). *Українська література в загальноосвітній школі*. 2001. № 1. С. 4–7.
58. Охріменко Н. Утвердження милосердя, доброти в оповіданні Бориса Грінченка «Украла». *Українська література в загальноосвітній школі*. 2014. № 2. С. 32–35.

59. Павлів І. Майстерне відтворення психології дитячої душі в оповіданні «Дзвоник». Значення творчості Бориса Грінченка в історії української літератури. *Дивослово*. 2010. № 10. С. 14–19.
60. Папуша О. М. Теоретичний дискурс дитячої літератури : у пошуках об'єкта. Вісник Львівського університету. Сер. Філологія. 2004. Вип. 33. Ч. 2. С. 178–183.
61. Папуша О. Дитяча література як маргінес літературознавчої теорії: до проблеми конституювання об'єктів наукового дискурсу. *Слово і час*. 2004. № 12. С. 20–26.
62. Погорілий С. Деякі особливості поетики Винниченка. *Дивослово*. 1995. №9. С. 3–12.
63. Присяжнюк С. С. Психологізм дитячих оповідань Володимира Винниченка (принципи і засоби зображення характерів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література». Кіровоград, 2006. 24 с.
64. Сverbілова Т. Від модернізму до авангардизму: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття / Т. Сverbілова, Н. Малютіна, Л. Скорина. Черкаси, 2009. 225 с.
65. Ситченко А. Комбінований аналіз оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник». *Українська література в загальноосвітній школі*. 2004. № 3. С. 22–27.
66. Стрюк Л. Б. Соціально-психологічні аспекти особистості в оповіданнях В. Винниченка та Б. Грінченка. *Літературознавчі студії*. К.: ВПЦ «Київський університет». К., 2001. 234 с.
67. Фащенко В. У глибинах людського буття. Дніпро. 1981. 253 с.
68. Франко І. Я. Грицева шкільна наука: Вірші, оповідання, казки: Для мол. та серед. шк. віку / [Упоряд., ред. та передм. Н. О. Вишневецької]. К.: Веселка, 1990. 380 с.
69. Чумарна М. І., Пастушенко Н. М. Модельна навчальна програма «Українська література. 5 –6 класи» для закладів загальної середньої освіти.

URL: https://osvita.ua/doc/files/news/830/83086/Ukr_lit_5-6-kl_Chumarna_Pastushenko_14_0_1.pdf

70. Яценко Т. Суперечності в родинному вихованні за оповіданням В. Винниченка «Федько-халамидник». *Українська література в загальноосвітній школі*. 2001. № 5. С. 10–15.

71. Яценко Т. О. Українська література : підруч. для 5 класу закладів загальної середньої освіти / Т. О. Яценко, В. І. Пахаренко, О. А. Слижук. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. 256 с.

72. Яценко Т. О. Модельна навчальна програма «Українська література. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/830/83087/Ukr_lit_5-6-kl_Yatsenko_ta_in_14_07.pdf

ДОДАТКИ

Урок №1

Тема: Володимир Винниченко. Дитинство письменника. «Федько-халамидник». Художня розповідь про Федька, його життя, стосунки з однолітками

Компетентності:

предметні: учень/учениця розповідає цікаві епізоди з життя письменника; знає зміст оповідання; виразно і вдумливо читає епізоди, що найбільше вражають; аналізує епічний твір; називає риси характеру Федька, що вирізняють його з-поміж друзів-однолітків, коментує їх;

ключові: учень/учениця висловлює своє ставлення до літературних героїв; визначає причиново-наслідкові зв'язки між фактами і явищами; пропонує алгоритм дій.

емоційно-ціннісне ставлення: учень/учениця усвідомлюють найважливіші цінності моралі та етики, що роблять людину духовно багатою і щедрою на добро, порядність, чесність.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок

Обладнання: портрет В. Винниченка, буктрейлер до твору «Федько-халамидник», гроно «Винниченко – дитячий лідер»

Зміст уроку

I. Актуалізація опорних знань

1.1. Зачитування вчителем притчі про двох вовків.

Колись давно старий відкрив своєму онукові одну життєву істину:

- В кожній людині йде боротьба, дуже схожа на боротьбу двох вовків. Один вовк представляє зло, заздрість, ревності, жаль, егоїзм, амбіції, брехню. Інший вовк представляє добро: світ, любов, надію, істину, доброту і вірність. Онук, зворушений до глибини душі словами діда, замислився, а потім запитав:

- А який вовк в кінці перемагає?

Старий посміхнувся і відповів:

- Завжди перемагає той вовк, якого ти годуєш.

1.2. Вступна бесіда.

- Чи замислювалися ви над ти, які ви? Які люди вас оточують? Чи у вашому характері присутні такі риси, як гордість, чесність, справедливість, людяність?

1.3. Розв'язання проблемної ситуації.

- Скажіть, чи є у вас друзі? Які вони?
- А чи доводилося вам пустувати, робити часом те, чого не можна?
- Які, на вашу думку, повинні бути справжні друзі?
- Чи вважаєте ви себе гарним другом? Чому?

II. Повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності.

Вступне слово вчителя.

«Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь ідуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка» – так про письменника, творчість якого ми розпочнемо вивчати сьогодні на уроці, говорив М. Коцюбинський. Про В. Винниченка ви, напевно, чули вже на уроках історії як про відомого державного діяча. А ще він художник, історик, літературознавець, митець різнобічних обдарувань. Для тих, хто мріє досягти успіху, стати відомим, буде цікаво ознайомитися з життєписом цієї неординарної особистості.

Володимир Винниченко – постать європейського рівня. Сьогодні на уроці ми з вами перегорнемо декілька сторінок біографії Володимира Кириловича, проаналізувавши оповідання «Федько-халамидник».

Отже, тема нашого уроку: Володимир Винниченко. Дитинство письменника. «Федько-халамидник». Художня розповідь про Федька, його життя, стосунки з однолітками.

III. Сприймання і засвоєння нової навчальної інформації.

3.1. Робота з портретом В. Винниченка.

- Подивіться уважно на портрет письменника. Що ви можете сказати про його зовнішність.

3.2. Коментар учителя. Розумні, ледь засмучені очі уважно вдивляються в кожного з вас. Саме його називають майстром художнього слова. Це – Володимир Кирилович Винниченко, письменник, який написав і видав 24 томи творів: оповідань, повістей, п'єс, романів тощо. З-поміж них є багато творів про дітей і для дітей. Це був митець, який за художньою силою своїх творів стоїть поруч з відомим вам Лесею Українкою та Михайлом Коцюбинським. Біографія його складна й драматична, вона містила чи не всі перипетії ХХ століття, адже Винниченко був іще й громадським діячем.

Спогади сучасників свідчать: «Чарівна посмішка й ласкавий погляд темно-голубих очей, отінених чорними віями, робили його кремезну постать дуже симпатичною і навівали довір'я до нього».

3.3. Виступи учнів-біографів (презентування епізодів із життя В. Винниченка з елементами інсценізації)

Учень 1 (в ролі В. Винниченка). Я ріс у тих серед безкрайніх степів на півдні України. Вечорами слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а удень ширина степів навіювала сум безкрайності. У тих теплих степах виробилась моя кров і моя душа...Знаєте, над ворітьми двору була дерев'яна скриня, у якій любив сидіти я і слідкувати за тим, що робилося навкруги, не будучи помічений ніким. І коли хтось із дітей вертався з чимось їстівним, за чим посилала чужа мати, я...граючись у Солов'я-Розбійника, зненацька вистрибував зі своєї схованки й вимагав данини. Ніколи не забирав усього, а тільки невелику частинку. І це не від жадності до ласощів, але для того, щоб показати свою силу владність.

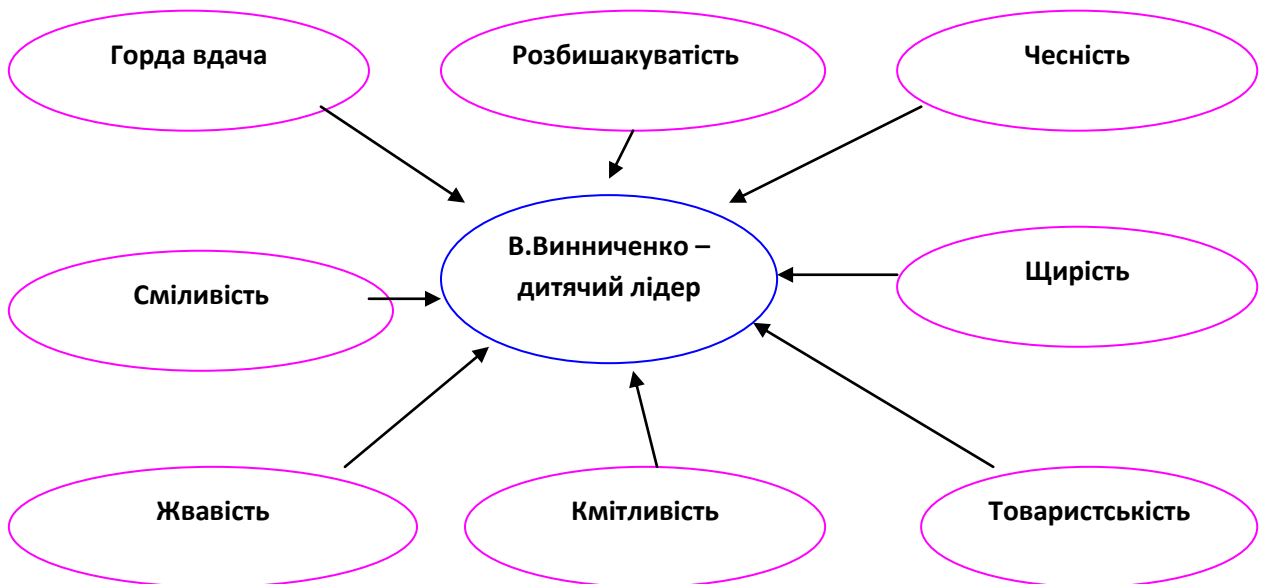
Учень 2 (у ролі матері письменника). Володимир виділявся з-поміж однолітків надзвичайною кмітливістю й прекрасною пам'яттю. Змалку в нього виявився великий потяг до знань, до книжки. Він рано сам навчився читати. У книжках прагнув знайти розгадку багатьох незрозумілих йому таємниць людського життя. Допмагаючи батькові пасти панську отару,

носив торбинці, крім шматка хліба, ще й книжки. Із семи років він навчається в сільській школі й одразу стає першим учнем. Згодом вступає до Єлисаветградської гімназії. У ті часи навчатися в гімназії могли лише діти багатієв. Володимир, мужицький син, уже з перших днів стає об'єктом глузувань.

Він навмисне підкреслював своє селянське походження і говорив українською мовою – батьки так учили. Не боявся узяти а себе гріх, не ховався за спину інших. За «мужицтво» і національну гордість начальство виключає Володимира з гімназії. Почалися кількарічні поневіряння по Україні, які утвердили бажання здобути освіту. Уже навчаючись у Київському університеті, поринає в літературну діяльність, згодом стає політичним діячем – у 1918 році очолює уряд Української республіки.

3.4. Прийом «Грунування»

Завдання для учнів: узагальніть прослуханий матеріал про В.Винниченка і складіть груно «Винниченко – дитячий лідер»

3.5. Слово вчителя.

Такими є й герої його творів. Погляньте на виставку творів письменника. Безперечно, тут вони далеко не всі. Упевнена, що збірку «Намисто» ви читали влітку. До речі, назви його оповідань у більшості випадків складають назви народних пісень.

Так, у творах В. Винниченка розкривається світ дитячої душі. А життєвою основою цих творів були особисті спогади про батьків, родичів, сусідів. Як згадує дружина митця: «...теми для творів вибирались з дуже різноманітних джерел життя, а найчастіше з власних спостережень, власного досвіду». Яскравим прикладом є оповідання «Федько-халамидник», яке написано письменником у 1912 році у Франції.

3.6. Читання першої частини оповідання «Федько-халамидник» (с.57–59)

3.7. Словникова робота.

Бумага – папір;

Потерятись – загубитись;

Обіщати – обіцяти;

Набакир – набік;

Шворка – тонкий мотузок;

Випещені – доглянуті;

Пацати – ляскати по воді

3.8. Робота з назвою твору.

- Що означає «халамидник»? (босяк, голодренець, бешкетник, пустун)
- Чому автор назвав твір не просто «Федько», а «Федько-халамидник»? (Автор словом-прикладкою окреслив вдачу свого героя – пустун, бешкетник – і водночас передав своє ставлення до нього: він любить малого розбишаку, вболіває за нього, співчуває йому)

3.9. Евристична бесіда за змістом прочитаного.

- Хто такий Федько? (Син «типографщика» і домогосподарки)
- Знайдіть у тексті портретну характеристику Федька («Розбишака-халамидник», «наче біс який сидить у хлопцеві», «сибір'яка», «люципер», «руки в кишені, картуз набакир»)
- Які риси Федька проявляються під час історії із змієм? (Доброта – він повертається і віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і віддасть)
- Хто були батьки Федька? Що можна сказати про їхнє життя?

- Як виховують вони свого сина?
- Чи поважає Федько своїх батьків?
- Схарактеризуйте поведінку хлопця під час сварки з батьками (Впертий)
- За що батько давав гроші Федьку? (З правду – «на тобі за те, а це за те, що правду кажеш»)
- Чому Федько повсякчас відставав тумачи від батька? («...що водишся з благородними дітьми. Я тобі, паршивцю, скільки раз казав: не смій з панами водитися. Не кумпанія вони тобі»)
- Як ставляться хлопці до Федька? (Бояться його і поважають, бо не любить Федько товаришів виказувати)

3.10. Робота в групах.

Група 1. Скласти літературний портрет Федька.

Група 2. Взяти інтерв'ю в друзів Федька: Стьопки, Спірки, Гаврика.

Група 3. Переказати від імені матері Федька, що вона думає про свого сина.

IV. Підсумок уроку.

4.1. Розв'язання дискусійного питання.

Федько – шибеник і халамидник чи щедра на добро особистість?

4.2. Підсумкове слово вчителя.

Ми розпочали вивчати твір, героєм якого є ваш ровесник. У нього безліч вад і недоліків, однак у нього є чого навчитися. Душа його повна суперечностей, у якій загартовується власне «Я». Це особистість, прикметною ознакою якої є життєвий азарт і надійність. Це малий бешкетник, справедливий, добрий, порядний. Діти прагнуть бути схожими на нього, мати саме такого друга.

В. Винниченко у своїх творах прагнув на прикладі власного життя й досвіду зобразити героїв, які, попри негативні риси характеру, були особистостями.

V. Оголошення і коментар домашнього завдання.

1. Опрацювати сторінки 78 – 79 підручника.
2. Дочитати оповідання «Федько-халамидник»

3. Підготувати усну розповідь на тему: «Який слід у моїй душі залишило знайомство з Федьком-халамидником».

Урок №2

Тема: В. Винниченко «Федько-халамидник». Добро і зло, благородство і підлість у творі. Щедрий на добро внутрішній світ героя. Федько як особистість

Компетентності:

предметні: учень/учениця розповідає цікаві епізоди з життя письменника; знає зміст оповідання; виразно і вдумливо читає епізоди, що найбільше вражають; аналізує епічний твір; називає риси характеру Федька, що вирізняють його з-поміж друзів-однолітків, коментує їх;

ключові: учень/учениця висловлює своє ставлення до літературних героїв; визначає причиново-наслідкові зв'язки між фактами і явищами; пропонує алгоритм дій.

емоційно-ціннісне ставлення: учень/учениця усвідомлюють найважливіші цінності моралі та етики, що роблять людину духовно багатою і щедрою на добро, порядність, чесність.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок

Обладнання: порівняльна таблиця «Федько і Толя»

Епіграф: Раз добром нагріте сонце –
Вік не прохолоне

Зміст уроку

I. Актуалізація опорних знань.

1.1. Гра «Віднови послідовність».

Завдання для учнів: розставити в хронологічній послідовності події, які відбувалися в оповіданні.

9. Сусідські жалоби на Федька.

10. Розбишака.
11. Федько на річці з друзями.
12. Заздрість і розгубленість Толі.
13. Татове виховання.
14. Переправа на крижинах на другий берег річки.
15. Федько рятує Толю.
16. Кара за Толю й смерть Федька.

Правильне розташування: 2,1,5,3,6,4, 7,8

1.2. Літературний диктант.

1. Батьківщина Володимира Винниченка –... (Кіровоградщина)
2. Майбутній письменник навчався в... (місцевій класичній гімназії)
3. Потім вступив на юридичний факультет... (Київського університету)
4. Емігрував за кордон у...(1921 році)
5. За кордоном проживав у...(Франції)
6. Винниченко був не лише письменником, а й...(громадським діячем)
7. Федько є героєм оповідання... («Федько-халамидник»)
8. Батько карав Федька за провини, а потім давав...(гроші) за правду.
9. Федько не любив (виказувати товаришів)

II. Повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності.

Слово вчителя. Ви прочитали оповідання, яке, переконана, нікого не залишило байдужим. Події й герої його віддалені від нас у часі, але ж внутрішній спонуки людських учинків були і є незмінні – ними рухає або добро, або зло. Наше завдання – глибоко осягнути зміст цих понять, щоб безпомилково оцінити поведінку Винниченкових персонажів, зокрема Федька, і збагатити свій досвід правильними висновками. Зустрічаючись у житті з різними виявами людської моралі, ми повинні вміти протистояти злу, захищати добро, помножуючи його власними діями.

Робота з епіграфом.

- Зачитайте слова, взяті за епіграф до нашого уроку. Як ви їх розумієте?
- Кого, на вашу думку, ми можемо вважати справжньою людиною?

Коментар учителя. Сьогодні на уроці ми й будемо намагатися пізнати ці життєві істини, а також найважливіші цінності моралі та етики, що роблять людину душевно багатою, щедрою на добро, порядність, чесність.

Отже, тема нашого уроку: В. Винниченко «Федько-халамидник». Добро і зло, благородство і підлість у творі. Щедрий на добро внутрішній світ героя. Федько як особистість

III. Сприймання і засвоєння нової навчальної інформації.

3.1. Бесіда з вибіркоvim читанням.

- Зачитайте фрагмент твору, де хлопці будують хатки з піску? Чи сподобався вам хлопчик, який ображає своїх товаришував?
- Зачитайте епізод, де Федько допоміг урятуватися Толі. Чому Толя не подав своєму рятівникові палиці?
- Які риси вдачі допомогли Федькові врятуватися?
- Чому Толя все звалив на Федька? Як це його характеризує?
- Бешкетувати для Федька – забаганка чи потреба душі?
- Яким виросте Толя?
- Якби Федько не загинув, якою людиною він би став?

Робота в групах.

Завдання: підібрати цитати до характеристики образу Федька і Толі. Зробити висновки про долю двох хлопців, визначити, які обставини впливали на їхні характери і поведінку.

1 група: підібрати цитати до характеристики образу Федька та умов його життя.

2 група: підібрати цитати до характеристики образу Толі та умов його життя.

3.2. «Чарівна скринька»

Завдання: витягнути зі скриньки слова і прикріпити під іменем того героя, з яким вони асоціюються.

Покірливий, спритний, чесний, черствий, безсердечний, бешкетливий, ласкавий, ніжний, делікатний, підлий, правдивий, справедливий, пихатий, вірний у дружбі, зарозумілий, боягузливий, мужній, сміливий, відчайдушний,

добрий, ввічливий, лицемірний, необережний, плаксивий, гордий, неслухняний.

3.3. Гра «Мовна розминка»

Завдання: запишіть у дві колонки слова антоніми, які характеризують героїв твору

Федько	Голя
Добро	Зло
Правда	Брехня
Сміливість	Боягузтво
Чесність	Підлість
Веселий	Понурий
Відвертий	Скритний
Грубий	Делікатний
Позитивний	Негативний
Невинний	Винний
Світло	Темрява
Симпатія	Антипатія
Життя	Смерть

Коментар учителя. Отже, за маскою ми побачили, як ховається зло і яке беззахисне добро. Потрібно з'їсти цілий пуд солі, щоб розібратися, де є добро, а де зло.

3.4. Робота над ідейно-тематичним змістом оповідання.

Тема твору – показ люблячого, ніжного, відкритого серця дитини, яка протиставляється жорстокості дорослих, потворному і злочинному суспільству, яке калічить маленькі життя і маленькі душі.

Ідея – возвеличення чесності, незрадливості, почуття власної гідності, винахідливості і водночас засудження бешкетливості, схильності до нерозважливих учинків, показної вихованості, манірності, лицемірності, егоїзму.

Проблематика твору:

- любов і ненависть;
- порядність і лицемірство;
- добро і зло;

- моральний вибір (між цілісним, благородним, моральним світом бідняцької дитини і підступною, хитрою, егоїстично-дворушницькою поведінкою малолітнього панича)

IV. Підсумок уроку.

4.1. Розв'язання проблемного питання

- Яка людина могла б вирости з Федька, а яка з Толі?

4.2. Заповнення порівняльної таблиці «Федько і Толя»

Федько	Толя
Однолітки, живуть в одному дворі, цікаві, люблять пригоди	
Син робітника	Син пана
Сміливий	Боягуз
Справедливий	Звалює вину на інших
Сильний	Слабкий фізично
Вправний	Розгублений
Благородний	Підлий

V. Оголошення і коментар домашнього завдання.

1. Повторити зміст оповідання В.Винниченка «Федько-халамидник».
2. Підготуватися до контрольної роботи.

Урок №3

Тема: Борис Грінченко. «Украла». Розповідь про письменника, його педагогічну діяльність. «Украла» – оповідання про життя сільської школи в поневоленій Україні. Динамічність оповіді. Психологія вчинку Олександрів. Ідея розуміння людської душі, співчуття, прощення

Компетентності:

предметні: учень/учениця уважно слухає коротку інформацію про життя і творчість Б. Грінченка; стисло переказує зміст художнього твору;

читає виразно програмовий твір; характеризує порушені в творі проблеми: добра і зла, милосердя і прощення, морального вибору людини, формування характеру і світогляду юних героїв, формулює тему та основну думку твору;

ключові: учень/учениця виявляє взаємозв'язок змісту твору про дітей із власними потребами для особистісного розвитку; проводить паралелі між образами і ситуаціями в творі і власним життєвим досвідом для формування базових морально-етичних норм; представляє текст прочитаного художнього твору, використовуючи різні способи і засоби візуалізації твору; ефективно використовує інформаційні ресурси для задоволення власних читацьких потреб.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок

Обладнання: портрет Б. Грінченка, порівняльна таблиця «Образи Олександрів і Пріські»,

Епіграф:

Хто загубить честь,
Той уже не віднайде
Народна мудрість

Зміст уроку

I. Актуалізація опорних знань.

1. 1. Зачитування вчителем легенди про Воду, Вогонь та Честь.

Йшли по дорозі троє подорожніх: Вода, Вогонь та Честь. Підійшли до роздоріжжя, зупинились і вирішили розійтись. Кожен піде своєю дорогою. А як же відшукати кожного із нас?

- Якщо захочете знайти мене,— сказала Вода,— ідіть за тим, хто спраглий.
- Якщо захочете знайти мене,— сказав Вогонь,— ідіть за тим, хто хоче зігрітись.
- А Честь стояла і мовчала.
- Чого ж ти мовчиш? Як віднайти тебе?
- Хто мене загубить, той уже не віднайде,— відповіла Честь.

1. 2. Бесіда за змістом прослуханого матеріалу.

- Назвіть героїв легенди. Про що йде в ній мова?
- Як ви розумієте фразу, яку сказала Честь?

II. Повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності.

2.1.Слово вчителя. Сьогодні на уроці ми продовжимо працювати над творчістю письменника, який все своє життя відстоював ідеал честі, добра і любові, благородні людські почуття, поговоримо про дітей, їхнє життя, мотиви і характери вчинків.

Отже, тема нашого уроку: Борис Грінченко. «Украла». Розповідь про письменника, його педагогічну діяльність. «Украла» – оповідання про життя сільської школи в поневоленій Україні. Динамічність оповіді. Психологія вчинку Олександрі. Ідея розуміння людської душі, співчуття, прощення.

2.2.Робота з епіграфом.

- Зверніть увагу на слова, взяті за епіграф до нашого уроку. Це слова народної мудрості.
- Поясніть, як ви їх розумієте? Що означає «загубити честь»? Коли це може статися?
- І чого так важко, практично неможливо її віднайти?

III. Сприймання і засвоєння нової навчальної інформації.

3. 1. Коротка розповідь учителя про Б. Грінченка.

Б. Д. Грінченко (літературний псевдонім – Василь Чайченко) – відомий як драматург, прозаїк, перекладач, історик, фольклорист, педагог, публіцист, етнограф, бібліограф, організатор видавничої справи. Вся робота його була спрямована на прагнення знайти шлях до серця читача. Він був людиною, яка йшла до своєї мети будь-якою ціною. Сучасники говорили про нього: «Більше працював, ніж жив». Від тяжких переслідувань, через матеріальні нестатки, боротьби з тогочасною владою підірвали його здоров'я, він захворів на сухоти. 1910 року поїхав лікуватися до Італії, де і помер (6 травня), але тіло перевезли на Україну й поховали на Байковому кладовищі.

3.2. Робота з портретом.

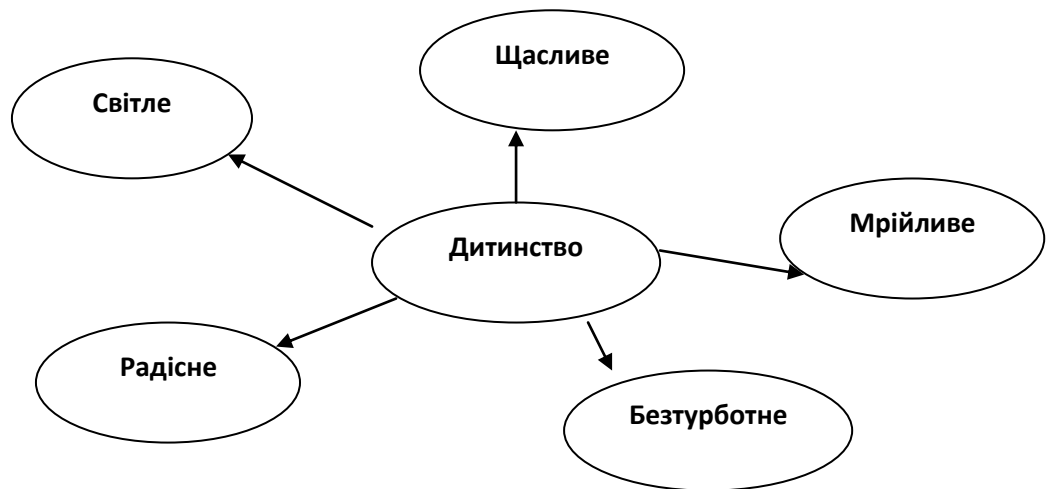
- Подивіться уважно на портрет письменника. Опишіть його зовнішність.
- Що вражає в зовнішності митця? Про що, на вашу думку, свідчить погляд?
- Як ви гадаєте, якою людиною він був? Якими рисами характеру наділений?

3.3. Складання асоціативного грона.

Коментар учителя. Дитинство. У кого його не було? Але у всіх воно різне. Ви народилися і живете в інший час, про вас турбуються батьки. Ви захищені від біди і горя, маєте можливість відвідувати школу, гуртки за інтересами.

- Підберіть до слова «дитинство» епітети і складіть асоціативне грона.

— Підберіть до слова «дитинство» епітети: щасливе, мрійливе, світле, радісне, безтурботне.

- Чи підходять такі означення про дитинство нашої головної героїні твору Б. Грінченко «Украла» Олександрри? (Ні)

— Чому? (бо вона жила з батьком – п'яницею, сім'я не мала статків, не було що їсти, життя було убоге).

3.4. Розв'язання проблемних запитань.

- А що таке крадіжка?(погана звичка, поганий вчинок, це є гріх. Крадіжка - це злочин, який карається законом. Стаття 10 Кримінального кодексу України говорить: «Таємне викрадення індивідуального майна

громадян карається позбавленням волі на строк до трьох років або виправними роботами строком до 2 років».

- А чи задумувались ви, чому люди здійснюють цей злочин? (Безвідповідальність батьків, зацікавленість до крадіжки, заздрість, егоїстичність, безтурботність, безвладдя, лінивість., не бажання працювати, матеріальні статки, немає що їсти).

- Так, одні крадуть, щоб збагатитися, інші – бо заздрять, другі – щоб прохарчуватися, треті – щоб обміняти на щось, інші – бо їм подобається і у інших – це вже не виліковна хвороба. Кожен злочин карається законом. Розглянемо, який злочин учинила головна героїня оповідання Б. Грінченка «Украла».

3.5. Виразне читання оповідання «Украла» за ролями.

I група — Олександра, Пріська, вчителі.

II група — Олександра і діти.

III група — учні і діти.

3.6. Бесіда за змістом прочитаного оповідання.

1. Про які часи йдеться в оповіданні Грінченка? (*події Великої Вітчизняної війни*).

2. Яка подія відображена в ньому? (*конфлікт між дітьми, який виник через крадіжку Олександри шматка хліба у подруги Прісі*).

3. Як показані Олександра і Пріська в той момент, коли вчитель дізнається про крадіжку? Чому саме так?

4. Що вас вразило у творі? (*тяжке життя дітей, мудрість вчителя*).

5. Як поступив учитель? Охарактеризуйте його вчинок?

6. Як поводитися дівчинка? Що, на вашу думку, стало поштовхом до такого проступку?

5. Як ви уявляєте майбутнє Олександри? (*буде щасливою, доброю, чесною людиною*).

3.7. Складання порівняльної таблиці «Олександра і Пріська»

- У творі автор, використовуючи антитезу, порівнює двох головних діючих персонажів – Олександрю і Пріську. Давайте заповнимо порівняльну таблицю і побачимо, в чому відмінність між дівчатками.

Героїня	Соціальне походження	Умови життя	Портрет
Олександра	«Дочка сільського писарчука - п'яниці»	«Ми їмо сухарі вже другий тиждень»	«... її біляве, вже у веснянках, обличчя було як крейда», «Бліде обличчя», «Мале, біляве дівча».
Пріська	«Батько її був в економії за прикажчика»	«Вона завжди приносила з дому гарячу їжу: пиріжки, перепічки, коржі».	«Пріська була дівчина сита, добре годована, її нерозумні очі зі сміху аж сховалися за ситними очима».

- Назвіть риси характеру Олександрі? (*добра, невпевнена в собі, людина, яка вміє відповідати за свої вчинки*);

- А Пріськи? (*горда, веселої вдачі, навіть, коли розповідає про те, що трапилось, сміялась, не вміла співчувати*).

3.8. Творче завдання

Обміркуйте і висловіть побажання двом дівчаткам: Олександрі та Прісьці.

Прісьці: *вмій поділитися, якщо в тебе є, допомагай в біді, не живи одним днем, зажерливість до добра не приведе, вмій прощати, не смійся з чужого горя...*

Олександрі: *не бійся розповідати про свою біду, не соромся, пам'ятай, що завжди є вихід, знай, що є завжди добрі люди, вір, що добро завжди перемагає зло...*

3.9. Проблемна бесіда.

- Чого навчає цей твір? Над чим спонукає замислитися твір Б.Грінченка «Украла»? (*співчувати, пам'ятати, що завжди є вихід з будь-якої ситуації, бути милосердними, допомагати, робити добрі справи*).
- Чи змінилася ваша думка про вчинок Олександри після обговорення твору? А зараз звернімося до епіграфа нашого уроку. Як ви розумієте слова: «Хто згубить честь, той уже не віднайде» (*жорстоко засуджували тих, хто краде. Це вважалося чи не найстрашнішим гріхом, і тавро такого злочину людина повинна була нести все своє життя, якщо навіть оступилася один раз; втративши честь, повагу, авторитет, дуже важко віднайти, тому що один раз вчинив - на другий раз, не вчинивши, подумують про тебе*)
- Яка ж тема оповідання? (*доля дітей, обділених батьківським піклуванням в повоєнні роки*).
- Які проблеми порушує автор? (*взаємини між батьками і дітьми; між однолітками; між вчителями та учнями; добро і зло, милосердя, чесність*).

IV. Підсумок уроку.

4.1. Робота з репродукціями картин В. Перова «Трійка», М. Богданова-Бельського «Усна лічба»

- Опишіть, що і кого зображено на репродукціях картин відомих художників.
- Які відтінки кольорів використовують художники? З якою метою вони це роблять?
- Які емоції передані на художніх полотнах?

Коментар учителя. На картинах змальоване нелегке життя дітей, тяжка праця, злидні. На той час дітям навіть нічого було вдягнути в школу, було засилля церковних дисциплін, навчання велося не рідною мовою. Більшість населення залишалася неписьменним. Не негідні вчинки людей штовхали складні соціальні умови і складні життєві обставини, як у випадку з нашою героїнею.

4.2. Гра «Для кого підходить»

Завдання: Прочитайте прислів'я та приказки. Розкрийте їх зміст і скажіть, для характеристики кого з героїв їх можна використати.

Зароблений сухар краще краденого бублика.
Не бери чужого нічого – не будеш боятися нікого.
В лиху годину узнаєш вірну людину.
Правди не сховаєш.
Ситий голодному не товариш.
Багач їсть калач, а бідний і хліба не має.
Багатий бідного ніколи не зрозуміє.
З самого початку думай, який буде кінець.
Не радій чужому горю.
У кого совісті нема – нема й сорому.

4.3.. Підсумкове слово вчителя.

У житті багато чого залежить не від нас. То лише у казках жива вода змиває рани і каліцтва, даруючи людині силу, могутність, здоров'я. Ні, ми не маємо живої води з її чудодійними властивостями. Але повинні, просто зобов'язані, захистити когось від розпачу, від гірких думок і болю. Тільки чомусь, на жаль, не завжди пам'ятаємо про це. Коли можете, допомагайте оточуючим. На забувайте, що доброта прикрашає людину.

V. Оголошення і коментар домашнього завдання.

1. Опрацювати матеріал підручника (с.249 – 254).
2. Написати листа Олександрі.